

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง การนำเสนอแนวทางการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมทางพุทธศาสนาของนักเรียนระดับมัธยมศึกษา ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นกรอบแนวคิดพื้นฐานการศึกษาค้นคว้าวิจัยในครั้งนี้ โดยผู้วิจัยได้เรียบเรียงนำเสนอตามลำดับดังต่อไปนี้

1. ความสำคัญและความหมายของค่านิยม
2. ประเภทของค่านิยม
3. ค่านิยมทางพุทธศาสนา
4. หลักและแนวทางการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม
5. บทบาทของครูในการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
 - 6.1 งานวิจัยภายในประเทศ
 - 6.2 งานวิจัยต่างประเทศ

1. ความสำคัญและความหมายของค่านิยม

นักจิตวิทยา นักสังคมวิทยา และนักมานุษยวิทยามีความเชื่อว่า ค่านิยมมีความสำคัญเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของคนอันสะท้อนภาพของสังคม เพราะค่านิยมทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้แนวทางให้บุคคลเลือกปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง (ลมบูรณ ศาลยาชีวิน, 2526: 328) ตามแนวความคิดและประสบการณ์ที่ตนเห็นว่าดี ถูกต้อง ควรแก่การเลือกประพฤติปฏิบัติ ค่านิยมจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมต่างๆ ทางสังคมขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนกระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (นีออน กลิ่นรัตน์, 2525: 2) ค่านิยมมีหน้าที่และความสำคัญ ประการแรก ค่านิยมทำหน้าที่เป็นบรรทัดฐานหรือมาตรฐานของพฤติกรรมทั้งหลายของคนเรา ประการที่สอง ค่านิยมทำหน้าที่เป็นแบบแผนสำหรับการแก้ไขข้อขัดแย้งต่างๆ ในบางกรณีบุคคลต้องเผชิญกับสถานการณ์บางอย่างที่ขัดแย้งกันทำให้เขาต้องเลือกทางใดทางหนึ่งซึ่งบุคคลจะเลือกเดินทางไหนนั้นค่านิยมหรือระบบค่านิยมที่บุคคลมีอยู่จะช่วยกำหนดทางเลือกให้เขา ประการที่สาม ค่านิยมทำหน้าที่เป็นแรงจูงใจหรือผลักดันบุคคลให้กระทำนิยมนิยมชอบ ประการที่สี่ ค่านิยมทำหน้าที่คุ้มกันมิให้บุคคลประพฤติผิดนอกระเบียบของสังคม หรือทำหน้าที่ด้านการควบคุมพฤติกรรมของบุคคลนั่นเอง (เพ็ญแข ประจันปัจฉินีก และอ้อมเดือน สดมณี, 2529: 19)

ด้วยเหตุที่ค่านิยมเป็นเรื่องสำคัญ จึงมีผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับค่านิยม และให้คำจำกัดความของค่านิยมไว้หลายท่าน ดังนี้

ประสาร มาลากุล ณ อยุธยา (2523: 1) ให้ความหมายของค่านิยมว่า "คือการให้คุณค่าแก่สิ่งต่างๆ ในชีวิตของบุคคล ไม่ว่าจะ เป็นความคิด อุดมการณ์ ผู้คนหรือสิ่งของ นับว่าค่านิยมมีความหมายเป็นระดับอุดมคติ หรือหลักในการดำเนินชีวิตในการเลือกตัดสินใจและประเมินค่าของบุคคล"

เอมจันทร์ สุรินทร์วงศ์ (2526: 139) ให้ความหมายของค่านิยมว่า "ความเชื่อของตัวบุคคลที่เชื่อว่าสิ่งใดมีค่า มีความสำคัญและเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาของเขาในขณะที่สิ่งอื่นไม่มีค่า มีความสำคัญและไม่เป็นที่ต้องการในลักษณะดังกล่าว ค่านิยมจึงเป็นมาตรฐานในการรับรู้ และการประเมิน การเลือก การตัดสินใจของบุคคลว่าจะอะไรดี-เลว มีค่า-ไม่มีค่า สำคัญ-ไม่สำคัญ ถูก-ผิด ควรทำ-ไม่ควรทำ นอกจากนี้ค่านิยมยังทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดเป้าหมายและสร้างแรงจูงใจ ผลักดันให้บุคคลมุ่งไปสู่เป้าหมายที่ต้องการ"

เต็มสิริ บุญยสิงห์ (2526: 39) อธิบายถึงค่านิยมว่า "แนวความคิดที่บุคคลแต่ละคนยอมรับ พอใจที่จะเลือกทำไปเป็นแนวปฏิบัติจึงสรุปได้ว่ามนุษย์จะทำอะไรหรือคิดอะไรย่อมเป็นไปตามค่านิยมที่ยึดถือ"

พนัส หันนาคินทร์ (2526: 18) อธิบายค่านิยมว่า "การยอมรับนับถือและพร้อมที่จะปฏิบัติตามคุณค่าที่คนหรือกลุ่มคนมีอยู่ต่อสิ่งต่างๆ ซึ่งอาจเป็นวัตถุ ความคิด อุดมคติ รวมทั้งการกระทำในด้านเศรษฐกิจ สังคม จริยธรรม และสุนทรียภาพ ทั้งนี้โดยได้ทำการประเมินค่าจากทัศนะต่างๆ โดยถี่ถ้วนและรอบคอบแล้ว"

สุมน อมรวิวัฒน์ (2527: 20) ให้ความหมายของค่านิยมว่า "เป็นพลังความคิดพื้นฐานที่เป็นตัวนำ ตัวกำหนด และผลักดันให้คนตัดสินใจเลือกประพฤติปฏิบัติ โดยเห็นว่าถูกต้องและสมควรซึ่งค่านิยมเป็นกระบวนการคิดที่จะนำไปสู่ความประพฤติที่ดีหรือไม่ดีก็ได้"

หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา (2529: 1) ให้ความหมายของค่านิยมว่า "ความเชื่อของบุคคลส่วนใหญ่ที่เชื่อว่าสิ่งใดมีค่า มีความสำคัญ และเป็นสิ่งที่พึงปรารถนา ในขณะที่สิ่งอื่นมีค่ามีความสำคัญน้อยกว่า หรือไม่เป็นที่ต้องการในลักษณะดังกล่าว ค่านิยมจึงเป็นมาตรฐานใน

การรับรู้ การประเมิน การเลือก และการตัดสินใจของบุคคลว่ากระทำหรือไม่ควรกระทำ มีค่าหรือไม่มีค่า สำคัญหรือไม่สำคัญ นอกจากนี้ค่านิยมยังทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดเป้าหมาย และสร้างแรงจูงใจ ผลักดันให้บุคคลมุ่งไปสู่เป้าหมายที่ต้องการ โดยไม่มีเงื่อนไขว่าจะต้องก่อให้เกิดความดีแก่สังคมด้วยหรือไม่”

พระมหาทองสุภย์ สุริยโชโต (2533: 9) อธิบายถึงค่านิยมว่า “สิ่งที่กลุ่มสังคมนั้นๆ สนใจปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะมีจะเป็น เป็นสิ่งที่มีค่าควรแก่การกระทำ การปฏิบัติยกย่องสรรเสริญว่าดีงามหรือถูกต้อง”

ธีรศักดิ์ อัครบวร (2540: 103) ให้ความหมายของค่านิยมว่า “แนวความคิดที่ควบคุมความประพฤติหรือการกระทำของบุคคลหรือสังคม เป็นความนิยมชมชอบและเห็นว่าการกระทำหรือสิ่งของนั้นๆ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าควรแก่การประพฤติปฏิบัติหรือชื่นชมจึงยอมยึดถือมาเป็นแนวประพฤติปฏิบัติอย่างสม่ำเสมออย่างน้อยก็ชั่วระยะเวลาหนึ่งๆ”

ทศนา แชมมณี (2542: 2) ให้ความหมายของค่านิยมว่า “เป็นหลักการ แนวคิดหรือความเชื่อที่บุคคลยึดถือเป็นคุณค่า หรือแนวทางในการตัดสินใจและการดำรงชีวิต หากค่านิยมที่แต่ละบุคคลยึดถือเป็นแนวทางในการดำรงชีวิตตรงกันเป็นจำนวนมาก ดังนั้นก็จะกลายเป็นค่านิยมของสังคมไป”

ราชบัณฑิตยสถาน (2546: 242) ให้คำจำกัดความของค่านิยมว่า “สิ่งที่บุคคลหรือสังคมยึดถือเป็นเครื่องช่วยตัดสินใจ และกำหนดการกระทำของตนเอง”

จากความหมายของค่านิยมที่กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า ค่านิยมหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีมนุษย์เห็นว่ามีคุณค่า มีความสำคัญแล้วยึดไว้เป็นมาตรฐานในการตัดสินใจและเป็นแรงผลักดันให้เกิดพฤติกรรมของบุคคลต่อไป

2. ประเภทของค่านิยม

ค่านิยมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสาขาวิชาต่างๆ ได้แก่ จิตวิทยา ปรัชญา ศาสนา การศึกษา และสังคมวิทยา เป็นต้น จึงมีผู้จำแนกค่านิยมออกเป็นประเภทต่างๆ เพื่อสะดวกในการศึกษาค้นคว้าในสาขานั้นๆ ดังนี้

นาตยา ภัทรแสงไทย (2524: 12-14) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ค่านิยมปลายทาง เช่น ชีวิตที่สะดวกสบาย ชีวิตที่น่าตื่นเต้นมีการผจญภัย ความรู้สึก
ได้รับความสำเร็จ โลกแห่งสันติสุข โลกแห่งความสวยงาม ความเสมอภาค เสรีภาพ ความสุข
การยอมรับนับถือตนเอง และการเป็นที่ยอมรับของสังคม
2. ค่านิยมที่เป็นเครื่องมือ เช่น ความทะเยอทะยาน การมีจิตใจกว้าง ความสามารถ
ความสนุกสนานร่าเริง ความสะอาด ความกล้าหาญ การรู้จักให้อภัย การให้ความช่วยเหลือ
ความซื่อสัตย์ และความรับผิดชอบ

สมบุรณ์ ศาลยาชีวิน (2526: 333) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ค่านิยมส่วนบุคคล เช่น ความงาม ความสงบสุขทางใจ ความขยัน ซึ่งเป็นค่านิยมที่
บุคคลเลือกอย่างอิสระไม่เกี่ยวกับผู้อื่น
2. ค่านิยมด้านสังคม เป็นแนวทางที่ชี้แนะการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น คำนึงถึงการยอมรับ
ปทัสสถานของสังคม เช่น ความกตัญญูรู้คุณ การช่วยเหลือผู้อื่น ความสุภาพอ่อนน้อม

เต็มสิริ บุญยสิงห์ (2526: 39) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ค่านิยมลบ คือ ค่านิยมที่นำมาซึ่งความเสียหาย
2. ค่านิยมบวก คือ ค่านิยมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม

พนัส หันนาคินทร์ (2526: 29) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. ค่านิยมที่มีคุณค่าในด้านการใช้สอย หรือเป็นเครื่องมือ (Instrumental Values)
หมายถึง คุณค่าที่เกิดขึ้นจากการที่เราจะใช้เพื่อให้เกิดผลอย่างอื่นสืบตามมา เช่น วิชาคณิตศาสตร์
มีคุณค่าที่จะเป็นเครื่องมือที่จะให้เกิดผลอย่างอื่น มิใช่เพื่อตัวของวิชาเอง
2. คุณค่าภายใน (Intrinsic Values) หมายถึง คุณค่าที่มีอยู่ในตัวเองของสิ่งต่างๆ ไม่ได้
พึ่งสิ่งอื่น และมีลักษณะโดยเฉพาะ เช่น การทำความดีที่ไม่หวังผลตอบแทนซึ่งมีคุณค่าอยู่ที่จิตใจ
และการทำความดีก็ถือเป็นจุดหมายปลายทางอย่างหนึ่งในการปฏิบัติตนของมนุษย์ คนที่มีจิตใจ
สูงย่อมสร้างจุดหมายดังกล่าวเป็นอุดมคติของตนเอง ผลที่มนุษย์ได้รับคือความสุขใจ เป็นคุณค่า
ภายใน บางที่เรียกว่าคุณค่าที่เป็นจุดหมายปลายทาง (Terminal Value)

เกียรติศักดิ์ อิชยานันท์ (อ้างถึงใน สมศักดิ์ ขอบตรง, 2526: 134) ได้จำแนกค่านิยม
ออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. ค่านิยมเกี่ยวกับตนเอง (Self-Oriented Value) ได้แก่ ค่านิยมการประหยัด ความ
ขยันหมั่นเพียร การพึ่งตนเอง และความมีสติปัญญา

2. ค่านิยมเกี่ยวกับสังคม (Society-Oriented Value) ได้แก่ ค่านิยมความรับผิดชอบ ความสามัคคี ความมีวินัย และการยึดมั่นในคุณธรรมและจริยธรรม

3. ค่านิยมเกี่ยวกับชาติ (Nation-Oriented Value) ได้แก่ ค่านิยมความรักชาติ

นิพนธ์ คันธเสวี (อ้างถึงใน สมศักดิ์ ขอบตรง, 2526: 134) ได้แบ่งค่านิยมออกเป็น 3 ประเภท คือ

1. แบ่งตามความต้องการของมนุษย์หรือสถาบันทางสังคม ได้แก่ ค่านิยมทางครอบครัว ค่านิยมทางเศรษฐกิจ ค่านิยมทางการเมือง ค่านิยมทางการศึกษา และค่านิยมทางศาสนา
2. แบ่งตามขอบเขตแคบหรือกว้าง ได้แก่ ค่านิยมส่วนบุคคล และค่านิยมทางสังคมหรือชาติ
3. แบ่งตามลักษณะของสิ่งที่นิยมกัน เช่น ค่านิยมทางวัตถุ ค่านิยมด้านรูปธรรม และค่านิยมด้านนามธรรม

Gerhard Lenski (อ้างถึงใน สมศักดิ์ ขอบตรง, 2526: 134-135) ได้แบ่งประเภทของค่านิยมเป็น 2 ระดับ คือ

1. ค่านิยมในทางปฏิบัติ (Pragmatic Value) เป็นหลักของศีลธรรมที่ตั้งอยู่บนรากฐานที่คนต้องพึ่งพาอาศัยกัน
2. ค่านิยมอุดมคติ (Ideal Value) มีความลึกซึ้งกว่าค่านิยมในทางปฏิบัติ เช่น ศาสนาคริสต์สอนให้คนรักเพื่อนบ้านเหมือนกับรักตนเอง เป็นต้น

Shaver and Strong (อ้างถึงใน วลัย พานิช ,ม.ป.ป.: 3) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. Esthetic Values ค่านิยมทางสุนทรีย์ะ ใช้ตัดสินความงาม เป็นค่านิยมส่วนบุคคล
2. Instrumental Values ค่านิยมเชิงปฏิบัติ เป็นค่านิยมที่นำไปสู่ค่านิยมที่สูงขึ้น เช่น ความรับผิดชอบ การปฏิบัติตามกฎของโรงเรียนหรือห้องเรียน เป็นต้น
3. Moral Values ค่านิยมเกี่ยวข้องกับจริยธรรม ใช้ตัดสินในสิ่งที่เห็นว่าถูกต้อง เป็นค่านิยมที่สูงสุด

Vincent Presno and Caroe Presno (อ้างถึงใน วลัย พานิช ,ม.ป.ป.: 3) ได้แบ่งค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมของมนุษย์ออกเป็น 9 ประเภท ดังนี้

1. Psychological Value เป็นค่านิยมส่วนบุคคลแสดงอารมณ์ความรู้สึก ที่คนคิดความชอบความสนใจ
2. Social Value เป็นค่านิยมที่คำนึงถึงบทบาทของคนในสังคม ความรับผิดชอบในสังคม รักษากฎหมาย คำสัญญา ไม่ประพฤติตนเสื่อมเสีย
3. Economic Value เป็นค่านิยมเกี่ยวกับการมีค่ามีราคา ประโยชน์ของสิ่งของหรือผลิตผล
4. Ethical Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับตนเอง แสดงให้เห็นคุณค่าของตนเอง เป็นเรื่องของความซื่อสัตย์ มีความจริงใจ มีความมุ่งหมายปรารถนาในสิ่งที่ถูกต้อง
5. Social-Ethical Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับวัยตนเองและกลุ่มคน เป็นเรื่องที่ทำเพื่อเห็นแก่สถาบันในสังคม รวมทั้งบรรทัดฐานของสังคม
6. Esthetic Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับความงามของสิ่งต่างๆ รอบตัว
7. Poetic and Literacy Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับความไพเราะของคำประพันธ์วรรณคดีต่างๆ ที่มนุษย์คิดขึ้นมา
8. Technological Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ ความสะดวกสบายที่ใช้เทคนิคต่างๆ เข้ามาช่วย
9. Legal Value เป็นค่านิยมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติตามกฎหมายต่างๆ ระเบียบของสังคม

จากแนวความคิดในการจำแนกประเภทของค่านิยม ผู้วิจัยสรุปได้ว่าค่านิยมแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ค่านิยมในทางปฏิบัติ โดยบุคคลจะใช้เกณฑ์ของตนเองและสังคมเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต เช่น ใช้หลักกรรมทางศาสนา จารีตประเพณี กฎหมาย เป็นต้น
2. ค่านิยมที่เป็นจุดมุ่งหมายปลายทาง
 - 2.1 จุดมุ่งหมายทางโลก เป็นจุดมุ่งหมายที่มนุษย์ทุกคนต้องการ เช่น ความประสบความสำเร็จในชีวิต โลกแห่งสันติสุข ชีวิตที่สะดวกสบาย ชีวิตที่ได้รับการยอมรับจากสังคม เป็นต้น
 - 2.2 จุดมุ่งหมายทางธรรม เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของแต่ละศาสนา เช่น พระนิพพานของศาสนาพุทธ การได้อยู่ในอาณาจักรพระเจ้าของศาสนาคริสต์ เป็นต้น

3. ค่านิยมทางพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต] (2527: 166-206) ได้เสนอค่านิยมทางพุทธศาสนา 9 ประการ ได้แก่ การให้ทาน ความเมตตากรุณา ความสันโดษ ความไม่ประมาท การฟังตน การใช้ปัญญา การฝึกตน การเห็นคุณค่าชีวิต และความเป็นอิสระไม่ยึดติด

3.1 การให้ทาน

3.1.1 ความหมายและจุดประสงค์ของทาน

ทาน แปลว่า การให้ การเสียสละ การบริจาค (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต], 2543: 71) มีจุดประสงค์ 4 ประการ คือ (พระราชาวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตตวณฺโณ], 2535: 22-23)

3.1.1.1 ให้เพื่อบูชาคุณ คือ บูชาผู้มีคุณงามความดี ให้ตอบแทนแก่ผู้ที่มีคุณแก่เราหรือผู้ที่มีคุณธรรมสูงกว่าเรา และให้เป็นสาธารณกุศล

3.1.1.2 ให้เพื่ออนุเคราะห์ คือ ให้เพื่อเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ได้แก่ ญาติมิตร

3.1.1.3 ให้เพื่อสงเคราะห์ เช่น ให้แก่ผู้ประสบภัยพิบัติ คนยากจน สัตว์

3.1.1.4 ให้เพื่อสร้างทานบารมี คือ ให้เพื่อสร้างบุญกุศล สละความตระหนี่ภายในจิตใจของตน

กล่าวได้ว่าจุดประสงค์ของการให้ทานมี 2 ประการ คือ ให้เพื่อช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้อื่น และให้เพื่อทำลายความตระหนี่ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรเอาชนะ ดังความว่า “พึงเอาชนะความตระหนี่ด้วยการให้” (ฐ.ธ. 25/223/102) ความตระหนี่จึงตรงข้ามกับทาน

3.1.2 ธรรมะที่ตรงข้ามกับทาน

ในพระพุทธศาสนากล่าวถึงความตระหนี่ที่เรียกว่า “มัจฉริยะ” ไว้ 5 ประการคือ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต], 2543: 204)

3.1.2.1 อวาสมัจฉริยะ หมายถึง ตระหนี่ที่อยู่, หวงที่อยู่อาศัย เช่น ภิกษุหวงเสนาสนะ กีดกันผู้อื่นหรือผู้มีโชพวกของตน ไม่ให้เข้าอยู่ เป็นต้น

3.1.2.2 กุลมัจฉริยะ หมายถึง ตระหนี่ตระกูล, หวงสกุล เช่น ภิกษุหวงสกุล อุปฐากคอยกีดกันภิกษุอื่นไม่ให้เกี่ยวข้องได้รับการบำรุงด้วย เป็นต้น

3.1.2.3 ลามมัจฉริยะ หมายถึง ตระหนี่ลาม, หวงผลประโยชน์ เช่น ภิกษุหาทางกีดกันไม่ให้ลามเกิดขึ้นแก่ภิกษุอื่น

3.1.2.4 วัฒนมัจฉริยะ หมายถึง ตระหนี่วรรณะ, หวงสรวิวัณณะ คือ

ผิวพรรณของร่างกายไม่พอใจให้ผู้อื่นสวยงามก็ดี หวงคุณวณณะ คือ คำสรรเสริญคุณ ไม่อยาก
ให้ใครมีคุณความดีมาแข่งกับตน หรือไม่พอใจได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของผู้อื่น ก็ดี

3.1.2.5 อัมมมัจฉริยะ หมายถึง ตระหนี่ธรรม, หวงวิชาความรู้ และคุณพิเศษที่ได้
บรรลु ไม่ยอมสอน ไม่ยอมบอกผู้อื่น กลัวเขาจะรู้เท่าเทียมหรือเกินตน

3.1.3 ประเภทของทาน

การให้ทานในทางพระพุทธศาสนาแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ (พระธรรมปิฎก
[ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 62)

3.1.3.1 แบ่งตามลักษณะสิ่งที่ให้เป็นทาน มี 2 ประการ คือ

3.1.3.1.1 อามิสทาน การให้สิ่งของ

3.1.3.1.2 ธรรมทาน การให้ธรรม การให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน

ใน 2 ประการนี้ อามิสทานช่วยค้ำจุนชีวิตให้เขามีที่พึ่งอาศัย แต่ธรรมทานช่วยให้
เขา มีปัญญารู้เท่าทันโลก เท่าทันกิเลส รู้จักพึ่งตนเองได้ ธรรมทานจึงเป็นเลิศ ดังพุทธพจน์
ที่ว่า “สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ การให้ธรรมชนะการให้ทั้งปวง” (ช.ธ. 25/354/144)

3.1.3.2 แบ่งตามเจตนาของผู้ให้ มี 2 ประการ คือ

3.1.3.2.1 ปาฏิบุคลิกทาน การให้เจาะจงบุคคล ทานที่ให้เจาะจงบุคคล
หรือให้เฉพาะแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง

3.1.3.2.2 สังฆทาน การให้แก่สงฆ์ ,ทานที่ถวายแก่สงฆ์เป็นส่วนรวม
หรือให้แก่บุคคล เช่น พระภิกษุหรือภิกษุณีอย่างเป็นทางการเป็นกลางๆ ในฐานะเป็นตัวแทนของสงฆ์ โดย
อุทิศต่อสงฆ์ ไม่เจาะจงรูปใดรูปหนึ่ง

ในทานทั้ง 2 ประการนี้ พระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญสังฆทานว่ามีผลมากกว่า
ปาฏิบุคลิกทาน ดังกรณีพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉาของพระพุทธองค์ ซึ่งถวายผ้า
ไหมคู่หนึ่งที่ทอเองแต่พระพุทธองค์ถึง 3 ครั้ง แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับ กลับรับสั่งให้ถวายสงฆ์
พระอานนทกราบทูลอ่อนวอนให้ทรงรับ โดยให้เหตุผลว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีมีอุปการะ
มาก คือ ทรงเคยทะนุถนอมเลี้ยงดู ให้พระองค์เสวยน้ำนม เมื่อพระชนนีสวรรคต พระพุทธองค์ก็
ทรงมีอุปการะมากที่ทำให้พระมหาปชาบดีโคตมี มีศีล มีความเลื่อมใสแน่วแน่ในพระรัตนตรัย
และหมดความสงสัยในอริยสัจสี่ (ม.อ. 14/376-378/424-427)

สำหรับทานอีกอย่างหนึ่งคือ อภัยทาน หมายถึง การให้ความไม่มีภัย หรือให้
ความปลอดภัย (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2543: 380) ได้แก่ เบนยาศีล ถือว่าเป็นมหาทาน
(อง.อฎฐก. 23/39/299-301)

3.1.4 การใช้ทรัพย์สิน

ในพระพุทธศาสนาได้อธิบายถึงเรื่องการใช้ทรัพย์สินให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นไว้ในโมคคาทียะ 5 ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต], 2545: 171-172)

3.1.4.1 ใช้ทรัพย์สินที่หามาได้โดยสุจริตชอบธรรม บำรุงเลี้ยงตนเอง บิดามารดา บุตร ภรรยาและคนในปกครองทั้งหลายให้เป็นสุข

3.1.4.2 ใช้ทรัพย์สินที่หามาได้โดยสุจริตชอบธรรม บำรุงมิตรสหายและร่วมกิจกรรม การงานให้เป็นสุข

3.1.4.3 ใช้ทรัพย์สินที่หามาได้โดยสุจริตชอบธรรม ป้องกันภัยอันตราย

3.1.4.4 ใช้ทรัพย์สินที่หามาได้โดยสุจริตชอบธรรม ทำพลี คือ ญาติพลี (สงเคราะห์ญาติ) อติถิพลี (ต้อนรับแขก) ปุพฺพเปตพลี (ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว) ราชพลี (บำรุงราชการ เลี้ยงภาษี) และเทเวตพลี (สักการะบำรุงสิ่งที่เชื่อถือ)

3.1.4.5 ใช้ทรัพย์สินที่หามาได้โดยสุจริตชอบธรรม อุปถัมภ์บำรุงสมณะพราหมณ์ผู้ ประพฤติชอบ

3.1.5 องค์ประกอบของทาน

องค์ประกอบของทานที่จะทำให้การทำบุญนั้นบริสุทธ์ เรียกว่า “ทานสมบัติ” ได้แก่

3.1.5.1 วัตถุ หมายถึง ของที่ให้ต้องได้มาโดยชอบธรรม โดยลักษณะของ วัตถุหรือสิ่งของที่ให้นั้นก็ให้ผลแตกต่างกัน ดังนี้ (พระราชนิพนธ์ [พิจิตร จิตวณฺโณ], 2535: 35)

3.1.5.1.1 สามีทาน คือ ให้ของดีกว่าที่ตนเองบริโภคใช้สอย ทานนั้นจะมี ผลมากเพราะเป็นของที่เลิศ

3.1.5.1.2 สหายทาน คือ ให้ของที่เหมือนกันกับที่ตนเองบริโภคใช้สอย ทานนั้นจะมีผลปานกลาง

3.1.5.1.3 ทาสทาน คือ ให้ของที่ไม่ดีแก่ผู้อื่น ทานนั้นจะมีผลน้อย

3.1.5.2 เจตนา หมายถึง ผู้ให้ หรือทายกมีเจตนาบริสุทธ์ไม่แสวงหาผลประโยชน์ มีเจตนาบริสุทธ์ครบทั้ง 3 กาล คือ (อง.จก.ก. 22/37/486-488)

3.1.5.2.1 ก่อนให้ มีใจยินดี

3.1.5.2.2 กำลังให้ มีใจเลื่อมใส

3.1.5.2.3 ครั้นให้แล้ว รู้สึกเบิกบานใจ

3.1.5.3 บุคคล หมายถึง ผู้รับ หรือปฏิคาหกต้องเป็นผู้มีศีลธรรม มีคุณธรรม กล่าวคือ (อง.จก.ก. 22/37/486-488)

3.1.5.3.1 เป็นผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติตนเพื่อทำลายราคะ

3.1.5.3.2 เป็นผู้ปราศจากโทสะ หรือปฏิบัติตนเพื่อทำลายโทสะ

3.1.5.3.3 เป็นผู้ปราศจากโมหะ หรือปฏิบัติตนเพื่อทำลายโมหะ

3.1.6 การให้ทานอย่างสัตบุรุษ

หลักการให้ทานของสัตบุรุษนี้มีไว้เพื่อประกอบกรพิจารณาถึงการให้ทานของ ทายกให้มีความถูกต้อง พอดีเหมาะสม ตรงตามวัตถุประสงค์ ดังนี้ (อ.อ.อุฏฺฐก. 23/37/296-297)

3.1.6.1 ให้ของสะอาด

3.1.6.2 ให้ของประณีต

3.1.6.3 ให้เหมาะกาล ให้ถูกเวลา

3.1.6.4 ให้ของสมควร ให้ของที่ควรแก่เขา ซึ่งเขาจะใช้ได้

3.1.6.5 พิจารณาเลือกให้ ให้ด้วยวิจยญาณเลือกของ เลือกคนที่จะให้ ให้เกิดผลประโยชน์มาก

3.1.6.6 ให้เนืองนิตย์ ให้ประจำ หรือสม่ำเสมอ

3.1.6.7 เมื่อให้ ทำจิตผ่องใส

3.1.6.8 ให้แล้ว เบิกบานใจ

สรุปได้ว่า การให้ทานเป็นหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาเพื่อสนับสนุนให้ บุคคลใช้ทรัพย์ทำความดี การให้ทานเป็นวิธีการทำบุญอย่างหนึ่ง 'ได้รับผลเป็นความสุข ทั้งนี้ เพราะขึ้นชื่อว่าบุญแล้วเมื่อกระทำบ่อยๆ เรื่อยๆ ก็จะกำจัดความตระหนี่ได้มากเท่านั้น นอกจากนี้ การให้ต้องประกอบด้วยปัญญา ผู้ให้ควรให้โดยไตร่ตรองว่าของที่ให้มีประโยชน์ เหมาะแก่ผู้รับ เหมาะสมกับโอกาส ก่อผลกระทบต่อตนเอง ผู้อื่น และสิ่งแวดล้อมหรือไม่อย่างไร ดัง พุทธศาสนสุภาษิตว่า "วิเจยฺย ทานํ สุตตปฺปสตุถิ ทานํที่บุคคลเลือกให้ พระสุตตทงสรรเสริญ แล้ว" (ส.ส. 15/33/41) และต้องระวังว่าทานนั้นเป็นไปเพื่อทำลายกิเลส ทำลายความเห็นแก่ตัว มิได้ทำเพื่อความสุขสบาย ความมั่งมีในชาติหน้าเพราะจะเป็นการเพิ่มกิเลสต้นเหตุอันเป็นต้นเหตุ แห่งความทุกข์ ดังจะเห็นได้จากคำถวายทานตอนหนึ่งว่า

"อิทํ เม ทานํ อาสวกุชยวหํ โหตุ ขอให้ทานนี้ของข้าพเจ้า เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ นิพพานปัจจุโย โหตุ ขอจงเป็นไป เพื่อบรรลुพระนิพพาน"

(พระราชาวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตฺตวณฺโณ], 2535: 64)

3.2 ความเมตตากรุณา

3.2.1 ความหมายของความเมตตากรุณา

เมตตากรุณา หมายถึง ความรัก ความปรารถนาดีและสงสาร ความอยากช่วยเหลือปลดปล่อยทุกข์ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2543: 237) คำว่า “เมตตา” และ “กรุณา” นี้คนไทยเรามักกล่าวกันอยู่เสมอจนอาจจำแนกไม่ถูกว่า “เมตตา” และ “กรุณา” นั้นต่างกันอย่างไร เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2539 ง.: 44-50) ได้อธิบายประกอบตัวอย่างไว้ใน พรหมวิหาร 4 ดังนี้

“สถานการณ์ที่ 1 เพื่อนมนุษย์ของเรา เป็นอยู่ปกติ ไม่ได้เดือดร้อน ไม่มีภัยอันตราย ไม่มีปัญหาอะไร เราก็มักทำที่ของธรรมข้อที่หนึ่ง คือ เมตตา ซึ่งได้แก่ความรัก ความอยากให้เขาเป็นสุข ความปรารถนาดี ความเป็นมิตร เมตตาก็มาจากรากศัพท์เดียวกับมิตรนั่นเอง”

“สถานการณ์ที่ 2 เขาตกต่ำลง เดือดร้อน เป็นทุกข์มีปัญหา เราก็ก็นำตัวเองออกจากเมตตา ไปกรุณา คือพลอยห่วงใยห่วงใยในความทุกข์ของเขา คิดจะหาทางปลดปล่อยเขาให้พ้นจากทุกข์”

“สถานการณ์ที่ 3 เขาขึ้นสูง ได้ดี มีความสุข ประสบความสำเร็จ ทำอะไรๆ ถูกทางแล้ว เราก็นำตัวเองมาสู่คุณธรรมข้อที่สาม คือ มุทิตา หมายความว่าพลอยยินดีด้วย ส่งเสริมสนับสนุน”

“สถานการณ์ที่ 4 ถ้าเด็กคนหนึ่งไปลักขโมยของเขา ประสบความสำเร็จได้เงินมา 5,000 บาท ถ้าเราถือว่าเป็นสถานการณ์ที่ 3 เราก็มุทิตา ดีใจด้วย ส่งเสริมเลย แต่ถ้าทำอย่างนั้นก็กระทบต่อธรรม ทำให้เสียหาย หรือผู้พิพากษาพิจารณาคดี รู้ว่าจำเลยนี้ทำความผิดจริง ไปฆ่าเขาตาย แต่เมื่อคิดว่าจำเลยจะต้องตกทุกข์ได้ยากไปติดคุก ก็สงสาร อยากจะปลดปล่อยทุกข์ของเขา นี่ถือว่าเป็นสถานการณ์ที่ 2 ก็เลยกรุณาแต่กรุณาในที่นี้ แสดงออกไปก็เข้าสถานการณ์ที่ 4 ผิดธรรมทันที ทำให้เสียความเป็นธรรม ทำให้เสียหลักการแห่งความถูกต้องดีงาม จึงต้องเปลี่ยนเป็นอุเบกขา”

3.2.2 ประเภทของความเมตตากรุณา

ความเมตตาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ความรักที่ต้องการหาความสุขให้แก่ตนเองหรือรักเทียม และความรักที่ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุขหรือรักแท้

3.2.2.1 ความรักที่ต้องการหาความสุขให้แก่ตนเอง คือ ความรักระหว่างเพศ มีจุดเด่นอยู่ที่ความชื่นชมติดใจ หรือความต้องการในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสกายจากคนที่ตนรัก เป็นความรักของปุถุชนที่อยากเอาบุคคลอื่นมาบำเรอความสุขของตน เป็นความรักที่มีจุดบกพร่องและจะเกิดผลเสียตามมา คือ ความหึงหวง หวงแหน จึงอาจทำให้เกิดการแย่งชิงทะเลาะเบาะแว้งกับผู้อื่น หรือการกระทำที่มุ่งกอบโกยเพื่อตนเองและเพื่อคนที่ตนรัก โดยไม่เห็นแก่ผู้อื่น จึงอาจทำให้เกิดการเบียดเบียนกัน (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2538: 5-7)

3.2.2.2 ความรักที่ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข เป็นความหมายที่สำคัญของคำว่าความรัก และความรักประเภทนี้มีชื่อพิเศษเรียกว่า “เมตตา” รวมทั้ง “ไมตรี” มีความยั่งยืนมั่นคง ถ้าหากคนที่เรารักมีความทุกข์ ความเมตตานั้นก็เปลี่ยนไปเป็นความกรุณา คิดหาทางช่วยเหลือเขาให้พ้นทุกข์ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2538: 8-10)

จะเห็นได้ว่า ความรักเทียมมีลักษณะจำเพาะเจาะจง โดยมีบุคคลที่ชอบใจถูกใจเป็นเป้าหมาย เป็นความยึดติดผูกพันเฉพาะตัวเป็นสาเหตุให้เกิดความหึงหวง มีการยึดมั่นถือมั่น เป็นความรักที่ต้องการเอาคนอื่นมาทำให้เรามีความสุข เป็นความรักที่ต้องการครอบครองถือเอาเป็นเจ้าของ ความรักประเภทนี้เป็นความรักที่เจือด้วยราคะ/เสน่หา จัดเป็นรักเทียม ซึ่งเป็นความรักที่จะต้องพัฒนาไปสู่ความรักประเภทที่ 2 คือ ความรักแท้ อันได้แก่ ความเมตตา หมายถึงความเอื้ออาทรปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุขนั่นเอง จะพบได้ง่ายๆ เหมือนความรักของพ่อแม่ เพราะเป็นความรักด้วยความปรารถนาดี อยากให้ลูกเป็นสุข (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2538: 11-12) ดังพุทธภาษิตว่า

“พुरुหมาดิ มาตาปิโตร มารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร”

(ช.อิตติ. 25/106/485-486)

“มาตา มิติติ สเก สมเร มารดาเป็นมิตรในเรือนของตน”

(ส.ส. 15/53/68)

3.2.3 การแสดงความเมตตาการุณา

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2527: 183-184) ได้อธิบายการแสดงความเมตตาการุณาไว้ในหลักธรรมที่เรียกว่า สังคหวัตถุ 4 ได้แก่ ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และสมานัตตตา ดังนี้

3.2.3.1 ทาน คือ การช่วยด้วยของ เพื่อแม่ แสดงเมตตาการุณาออกมา

3.2.3.2 ปิยวาจา คือ ช่วยด้วยถ้อยคำ แนะนำตักเตือนด้วยเจตนาที่มีเมตตา

3.2.3.3 อุตถจริยา คือ การชวนชวนบำเพ็ญประโยชน์ช่วยเหลือรับใช้บริการ

3.2.3.4 สมานัตตตา คือ การทำตัวให้เข้ากับเขาได้

จากหลักธรรมดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเมื่อบุคคลมีเมตตาการุณาเป็นพื้นฐานของจิตใจแล้ว การกระทำที่แสดงออกมาภายนอก ย่อมเป็นไปในทางที่สร้างสรรค์ เป็นต้นว่า แสดงออกมาทางกาย เช่น การเมื่อแม่แบ่งปันทรัพย์ หรือสิ่งของนอกตัว ทางวาจาไม่ใช่พูดไพเราะเพียงอย่างเดียว จะต้องประกอบไปด้วยเมตตา คือ ปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์สุข พันทุกข์ตลอดจนวางตนเสมอให้เข้ากันได้ไม่ถือตัว มีความยุติธรรม สามข้อแรกจะมากำกับเมตตาการุณาและมูทิตา เป็นหลักในด้านความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ สำหรับข้อสุดท้าย คือ สมานัตตตามาคู่กับอุเบกขา มีอุเบกขาเป็นหลักในด้านความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความจริงของโลก (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 184)

การแสดงความเมตตาการุณา ถ้ากระทำโดยปราศจากสติปัญญาแล้วบางทีอาจจะไม่เกิดประโยชน์แก่ผู้รับหรือบางทีอาจจะเกิดโทษแก่ผู้กระทำ ดังที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (อ้างถึงใน เกษม บุญศรี, 2513: 334-335) ตรัสไว้ว่า

“ไปทางเรือพบคนตกน้ำ ตนว่ายน้ำไม่เป็น หรือเป็นแต่ไม่แข็งพอจะช่วยเหลือได้ ถ้ากระโดดลงไปช่วยเหลือ บางทีจะเอาตัวรอดไม่ได้ ช้ำเป็นอันตรรายแก่ตน และคนอื่นในเรืออีก ถ้าความสามารถไม่พอจะแสดงความเมตตาการุณา ในปัญหาเช่นนี้ ต้องรู้จักผ่อนผันช่วยเหลือเห็นวเรือที่ล่ม ยื่นไม้หรือเชือกให้เขาเกาะ หรือพยายามเรียกคนอื่นที่อยู่ใกล้เคียงให้ช่วย”

“การแสดงความเมตตาการุณาแก่คนบางคน แต่กลับเป็นโทษแก่คนทั้งหลายก็ไม่ควรทำ เช่น เห็นเขาจับผู้ร้ายมา มีความเมตตาการุณาต่อผู้ร้าย คิดจะให้ผู้ร้ายรอดพ้นอาชญาแผ่นดินแล้วทำการแย่งชิงให้หลุดไป ถึงช่วยผู้ร้ายให้รอดพ้นไปคราวหนึ่ง แต่ก็ได้ชื่อว่า ช่วยให้

เขาหลุดพ้นไปเที่ยวเบียดเบียนคนอื่นอีก และกิริยาที่เข้าแย้งจาก
เจ้าหน้าที่ก็เป็นการดูหมิ่นแผ่นดิน มีโทษตามกฎหมายอีกชั้นหนึ่ง
ข้อนี้สมกับคำพังเพยที่ว่า "ทำคุณบูชาโทษ โปรดสัตว์ได้บาป" ใน
กรณีเช่นนี้ ท่านสอนให้มีอุเบกขา คือวางตนเป็นกลาง เป็น
คุณธรรมที่คอยกำกับเมตตากรุณา ที่ควรมีในเมื่อจะแสดงเมตตา
กรุณาไปในทางที่ไม่สมควร"

สรุปได้ว่า ความเมตตากรุณาเป็นธรรมะที่ตรงข้ามกับความพยาบาทเบียดเบียน
ผู้ที่ได้ชื่อว่ามนุษย์ควรฝึกตนให้เป็นผู้มีเมตตาจิต เอาใจเขามาใส่ใจเราด้วยการคิดว่า "เราเกลียด
ทุกข์รักสุขฉันใด คนอื่น สัตว์อื่น ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน" ความเมตตากรุณาจึงสนับสนุน
มนุษยธรรม นอกจากนี้การแสดงความเมตตากรุณาต้องประกอบด้วยความจริงใจที่จะไม่โกรธ
และต้องปฏิบัติให้ถูกหลักการ ไม่เอนเอียงเพราะจะทำให้เกิดผลเสียคือ ถ้าในสังคมใดมนุษย์มี
เมตตา กรุณา และมุทิตามาก สังคมก็จะอบอุ่นด้วยไมตรีจิต แต่ในแง่ผลเสียคือการมองข้าม
ความชอบธรรมจะทำให้สังคมนั้นมีผู้ที่คอยหวังพึ่งผู้อื่นอยู่มาก ไม่ได้รินชวนชวาย เกิดความ
เกียจคร้าน สังคมก็จะเสื่อมเพราะเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมากกว่าความชอบธรรม
สำหรับสังคมใดที่เน้นกฎเกณฑ์หรือมีอุเบกขา สังคมจะมีลักษณะแห้งแล้งน่าใจ ขาดความอบอุ่น
มีความเครียดสูง (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ง.: 53-56)

3.3 ความสันโดษ

3.3.1 ความหมายของสันโดษ

สันโดษมาจากภาษาบาลีว่า "สันโตสะ สันตฺถุจฺฐิ" แปลว่า ความยินดี หรือพอใจ
ด้วยของของตน ความยินดีด้วยของที่มีอยู่ ความยินดีโดยสม่ำเสมอ (สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช [เจริญ สุวฑฺฒโน], 2520: 23-24)

คำว่า "สันโดษ" มักมีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อน เพราะเห็นว่าสันโดษคือการไม่
กระทำสิ่งใดๆ หรือ พอใจที่จะอยู่คนเดียว พระพุทธเจ้ามิได้ทรงตรัสเช่นนั้นดังจะเห็นได้จากองค์
ธรรมที่ชื่ออริยวงศ์ มี 4 ประการ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 154-155) ได้กล่าวถึง
ความสันโดษ ดังนี้

- 3.1.1.1 จีวรสันโดษ ความสันโดษด้วยจีวร
- 3.1.1.2 ปิณฑปาทสันโดษ ความสันโดษด้วยปิณฑบาต
- 3.1.1.3 เสนาสนสันโดษ ความสันโดษด้วยเสนาสนะ

3.1.1.4 ปทานภาวนารามตา ความยินดีในการละอกุศลและเจริญกุศล

สำหรับการปฏิบัติตามธรรมในอริยวงศ์ 4 มีแนวทาง คือ 3 ข้อแรกทรงสอนให้ทำความเพียรแสวงหาโดยทางที่ชอบธรรม ไม่เกียจคร้าน มีสติสัมปชัญญะ เช่น เมื่อไม่ได้ก็ไม่เร้าร้อนทรมานทรมาย เมื่อได้ก็ใช้โดยรู้เท่าทัน เห็นโทษ มีปัญญาใช้สิ่งนั้นตามประโยชน์และตามความหมาย สำหรับข้อที่ 4 ทรงสอนไม่ให้สันโดษ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 154-155)

จากหลักธรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนให้บุคคลไม่ย่อท้อในการบำเพ็ญเพียร มีสติปัญญาเห็นคุณและโทษของสิ่งต่างๆ ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือให้สันโดษในปัจจุบัน 4 แต่ความดีนั้นอย่าสันโดษ

นอกจากนี้ เสฐียรพงษ์ วรรณปก (2529: 26) ยังได้กล่าวถึงแนวทางที่จะทำให้เข้าใจความสันโดษคือ ให้พิจารณาคุณธรรมที่ตรงข้ามกับความสันโดษ ซึ่งมีหลักในการพิจารณา คือ การเบียดเบียนกันเพราะอยากได้ของคนอื่น การทุจริตเพราะอยากได้แต่ไม่ยอมทำความฟุ้งเพื่อฟุ้งเพียงแต่ไม่ชอบทำงาน การทอดทิ้งละเลยไม่เอาใจใส่ในหน้าที่การงาน ความกระวนกระวาย เร้าร้อน เหน็ดเหน็ด ทะยานอยาก ไม่พอใจอยู่ตลอดเวลา ความเกียจคร้านเฉื่อยชา

3.3.2 จุดมุ่งหมายของสันโดษ

จุดมุ่งหมายของสันโดษนั้นมีไว้เพื่อความสุขเพราะจะยิ่งสร้างความเกียจคร้าน ความสุขเป็นผลพลอยได้จากการรู้จักยินดีในของของตนและการได้ขจัดความโลภอันเป็นปรารถนาที่เป็นบาปไม่ต้องคอยวิตกกังวลกับทรัพย์ที่เราได้ครอบครองโดยวิธีการที่ทุจริต สันโดษจึงสนับสนุนให้บุคคลพอใจในของของตน เมื่อผู้ใดพอใจในของของตนหรือสันโดษในวัตถุสิ่งเลพลแล้วย่อมสงวน เรี่ยวแรง เวลา ความคิด ทุ่มเทให้กับการงาน การกระทำความดี เพื่อสร้างสรรพสิ่งที่ดีงามให้แก่ตนเองและสังคม (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ง.: 25,32)

3.3.3 ลักษณะของสันโดษ

สันโดษมี 3 ลักษณะคือ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช [เจริญ สุวฑฺฒโน], 2520: 29-30)

3.3.3.1 ยถาลาภสันโดษ คือ ยินดีตามที่ได้ เมื่อได้สิ่งใดก็ยินดีสิ่งนั้นและใช้สอยไม่ปรารถนาสิ่งอื่นที่เกินไปมากไป หรือในทางที่ผิดที่เรียกว่าปรารถนาเป็นบาป

3.3.3.2 ยถาพลสันโดษ คือ ยินดีตามกำลัง ถ้าสิ่งที่ได้มาไม่เหมาะแก่กำลังการบริโภคใช้สอยของตน เช่นกำลังป่วยเป็นไข้จะบริโภคใช้สอยสิ่งต่างๆ ไม่สะดวกก็แลกเปลี่ยนกับสิ่งทีตนจะบริโภคใช้สอยได้ หรือไม่เหมาะแก่กำลังประการอื่นก็แลกเปลี่ยนให้เหมาะแก่กำลังของตน

3.3.3.3 ยถาสารูปสันโดษ คือ ยินดีตามสมควร ถ้าได้มาแล้วเห็นว่าไม่เหมาะสมไม่ควรแก่ตน เพราะเป็นของดีเกินไป ก็สละให้แก่ผู้ที่สมควร แสวงหามาใช้แต่ที่พอเหมาะพอควร หรือเพราะเป็นสิ่งของที่ตนไม่ควรจะใช้สอยด้วยเหตุว่าผิดวินัย (สำหรับบรรพชิต) หรือเกินฐานะ (สำหรับบุคคลทั่วไป) ก็ไม่รับมาหรือสละไปเสีย แสวงหาใช้สอยแต่ที่เหมาะที่ควรแก่ภาวะ ฐานะ เป็นต้น และหมายถึงแสวงหาแต่ที่พอเหมาะพอควรด้วย

3.3.4 ธรรมที่คู่กับความสันโดษ

ความเพียรเป็นธรรมที่คู่กับความสันโดษ ดังพุทธพจน์ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนการปรารภความเพียรนี้ เมื่อปรารภความเพียร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป...เหมือนความสันโดษ เมื่อสันโดษ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป...”

(อ.จ.เอก. 20/62-65/11-12)

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึง ความเพียร นั้นคือ ปธาน 4 ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 121)

3.3.4.1 สังวรปธาน คือ เพียรระวัง หรือเพียรปิดกั้นบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

3.3.4.2 ปหานปธาน คือ เพียรละ หรือเพียรกำจัดบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

3.3.4.3 ภาวนาปธาน คือ เพียรเจริญ หรือเพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น

3.3.4.4 อนุรักษนาปธาน คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์

ความเพียรทั้ง 4 ประการนี้เป็นความเพียรชอบ เรียกว่า สัมมปธาน เป็นเหตุให้คนตั้งตนได้ดีทั้งทางโลกและทางธรรม กล่าวคือ ผู้มีความเพียรทางโลกย่อมไม่ทอดทิ้งธุระ ประกอบการงานอันเหมาะสมย่อมหาทรัพย์ได้ สำหรับผู้มีความเพียรทางธรรมย่อมสามารถนำตนให้ก้าวสู่คุณธรรมที่สูงขึ้นจนมีพระอรหัตผลเป็นที่สุด (วคิน อินทสระ, 2544: 45-47)

3.3.5 การปฏิบัติธรรมตามหลักสันโดษ

สำหรับแนวทางปฏิบัติที่เรียกว่า สันโดษ นั้นมีด้วยกัน 4 ประการ คือ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช [เจริญ สุวฑฺฒโน], 2520: 30-35)

3.3.5.1 สันโดษในความคิด คือ ระวังความคิดที่ฟุ้งซ่าน อยากได้สิ่งนั้นสิ่งนั้นจนเกินไปหรืออยากได้ในทางที่ผิดเปลี่ยนเป็นพอใจในการใช้ความคิดในทางที่ถูกต้อง

3.3.5.2 สันโดษในการแสวงหา คือ ยินดีแสวงหาแต่สิ่งที่จะได้ในทางที่ชอบธรรมไม่ทุจริต

3.3.5.3 สันโดษในการรับ คือ รับแต่ที่ควรรับและรับพอประมาณ ผู้รับพึงพิจารณาว่าเขาให้ทำไม เพื่ออะไร และเมื่อรับแล้วก็ควรรับแต่พอประมาณ ถ้ารู้สึกว่าเป็นการให้ด้วยเจตนาที่ไม่บริสุทธิ์ก็ไม่ควรรับ เพราะถ้ารับแล้วเราอาจต้องตอบแทนโดยกระทำที่ทุจริตก็จะเกิดผลเสียต่อตนเองและสังคมได้

3.3.5.4 สันโดษในการบริโภค คือ ยินดีบริโภคใช้สอยสิ่งที่ได้มาด้วยการพิจารณาให้รู้ถึงประโยชน์และโทษ รู้จักขอบเขตแห่งปริมาณที่จะบริโภคได้ ขอบเขตแห่งรายได้ ขอบเขตแห่งภาวะ สุฐานะของตน

จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่าถ้าผู้ใดมีความสันโดษในความคิด ใช้ความคิดในทางที่ถูกต้องแล้วย่อมสนับสนุนให้บุคคลนั้นแสวงหา รับ และบริโภคสิ่งใดๆ ในทางที่ถูกต้อง คือ ไม่หลงติดอำนาจแห่งตัณหา ใช้จ่ายเลี้ยงชีวิตตามสมควร หรือสมชีวิตา

สรุปได้ว่า สันโดษมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้บุคคลมีสุขง่าย ไม่แสวงหาวัตถุสิ่งเสพมาโดยทางมิชอบ เมื่อบุคคลต้องการสิ่งใดๆ พึงพิจารณาด้วยปัญญาว่าจำเป็นจะต้องมีหรือไม่ จะได้ประโยชน์ทางการใช้หรือส่งผลกระทบต่ออย่างไรบ้าง ถ้าพิจารณาว่าสิ่งนั้นมีความจำเป็น เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ก็ให้แสวงหามาด้วยความเพียรชอบ แต่ถ้าได้มาเพิ่มแล้วไม่เกิดประโยชน์ทางการใช้ เป็นแต่เพียงการสนองความอยากอันเป็นเหตุแห่งความทุกข์ และกระทบกระเทือนไปยังส่วนรวม ความต้องการหรือความปรารถนานั้นจะได้ชื่อว่าความปรารถนาที่เป็นบาปก็พึงใช้ความเพียรละอกุศลนั้นไม่ให้เกิดขึ้น แล้วสร้างความอยากที่เป็นกุศลที่เรียกว่า “กุศลฉันทะ” คือ ความอยากสร้างคุณดี หรือความใฝ่รู้ ที่ช่วยสร้างสรรคตนเอง และสังคมให้ยิ่งขึ้นไป

3.4 ความไม่ประมาท

ความไม่ประมาทเป็นธรรมที่สำคัญอย่างยิ่ง คำสอนในพระพุทธศาสนาทั้งหมดนั้น เมื่อสรุปแล้ว คือ ความไม่ประมาท ดังพุทธพจน์ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าสัตว์ที่เหยียบไปบนแผ่นดินทั้งหมด รวมลงใน รอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยเท้าใหญ่ ฉันทใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันทนั้นเหมือนกัน แล มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น”

(อภ.ทสก. 24/15/28)

3.4.1 ความหมายและลักษณะของความไม่ประมาท

ความไม่ประมาท แปลตามศัพท์ว่า “ความเฝ้า” ได้แก่ ความเฝ้าในลาภ สักการะ ยศตำแหน่ง ความรัก กิเลสตัณหา การบริโภค (พระปริยัติสารเมธี, 2543: 19)

โดยทั่วไป สติกับความไม่ประมาทเป็นธรรมอันเดียวกัน เมื่ออธิบายความไม่ประมาท พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2545: 58) ได้ให้คำจำกัดความว่า ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือความเพียรที่มีสติเป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิต โดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตัว ไม่ยอมถดถอยไปในทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำ และพึงละเว้นใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย การกระทำด้วยความจริงจัง รอบคอบ และรวดเร็วไป ซึ่งสามารถสรุปลักษณะสำคัญของความไม่ประมาท ดังนี้ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2542: 70)

3.4.1.1 เห็นคุณค่าและความสำคัญของกาลเวลาที่ผ่านไปทุกๆ ขณะ ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

3.4.1.2 ไม่หลงระเริง ไม่มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้ผลพลาดลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถดถอยไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

3.4.1.3 เร่งสร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นชวนชวายนในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลย แต่ชะม่วเข้มในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ เรียกว่า ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

3.4.2 ลักษณะของผู้ไม่ประมาท

ลักษณะของผู้ประมาทมี 3 จำพวก คือ (ปิ่น มุทุกันต์, 2502: 32-34)

3.4.2.1 พวกกุสึตะ คือ พวกไม่ทำเหตุแต่จะเอาผลดี เป็นพวกเกียจคร้าน เช่น เวลาเรียนไม่ตั้งใจเรียนแต่อยากสอบได้ที่ 1 งานการไม่ทำแต่ความดีความชอบจะเอา ไม่ทำประโยชน์แก่ใครแต่อยากให้คนอื่นทั้งหลายนิยมชมชอบ ทานศีลภาวนาไม่ปฏิบัติแต่อยากไปสวรรค์ ไปนิพพาน เป็นต้น

3.4.2.2 พวกทุจริตะ คือ พวกทำเหตุเสียแต่จะเอาผลดี เช่น ทำงานเหลวไหล เสียหาย แต่พอถึงเวลาพิจารณาผลงานอยากได้เงินเดือนเพิ่ม เป็นต้น

3.4.2.3 พวกสิถิละ คือ พวกทำย่อหย่อน ทำเหตุน้อยแต่จะเอาผลมาก เช่น อ่านหนังสือเพียง 1 ชั่วโมงแต่อยากสอบได้ที่ 1 จุดธูปบูชาพระรัตนตรัยแต่จะเอาสวรรค์วิมาน เป็นต้น

กล่าวได้ว่า ลักษณะของผู้ประมาทนั้นย่อมละเลย เชื้อยชา ผัดผ่อน ปล่อยตัว ปล่อยเวลา เพราะพ่ายแพ้แก่ใจ ไม่สามารถปฏิบัติได้ตามเหตุผลหรือธรรมที่เห็นด้วยปัญญา มองข้ามความสำคัญของกาลเวลาที่ตนยังหนุ่มสาว ร่างกายยังแข็งแรงดี เป็นเหตุให้ถลำไปในทางเสื่อม ละทิ้งโอกาสในการสร้างความดีงาม (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ข.: 12-13)

3.4.3 สิ่งที่ไม่ควรประมาท

พระปริยัติสารเมธี (2544: 19-20) ได้กล่าวถึงสิ่งที่คุณไม่ควรประมาท 3 ประการ คือ

3.4.3.1 ไม่ประมาทในวัย หมายถึง ไม่หลงคิดว่าตนเองยังหนุ่มสาว อยู่ในวัยที่จะแสวงหาความสนุกสนานเพลิดเพลินได้ก็หาความสนุกสนานเรื่อยไป

3.4.3.2 ไม่ประมาทในชีวิต หมายถึง การใช้ชีวิตในทางที่ผิด ไม่สร้างคุณงามความดี มักคิดว่าความดีนั้นเมื่อไหร่ก็ทำได้ ขอให้ชีวิตเกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินจนลืมไปว่าชีวิตของคนเรานั้นสั้นนัก ไม่รีบสร้างอนาคต สร้างที่พึ่งให้แก่ตนเอง

3.4.3.3 ไม่ประมาทในความไม่มีโรค หมายถึง ไม่หลงคิดว่าตนเองยังแข็งแรงอยู่ โรคภัยยังไม่มี เมื่อโรคภัยไข้เจ็บเกิดขึ้นก็ไม่มีเงินมารักษาเพราะใช้จ่ายไปกับความสนุกสนานหมดแล้ว

นอกจากนี้ ในการดำรงชีวิตประจำวันบุคคลไม่ควรประมาทในโภคทรัพย์ ความสุข ความสำเร็จ และความดีงาม ดังปรากฏในพระสูตรที่ชื่อ “อัปภังกุตฺต” กล่าวถึงการบรรลุผลที่มุ่งหวังแล้วทำให้บุคคลตั้งอยู่ในความประมาทนั้นมีมาก สำหรับการบรรลุผลที่มุ่งหวังแล้วทำให้บุคคลไม่ประมาทมีน้อย ความว่า

พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า

“สัตว์เหล่าใดได้โภคะมากมายแล้ว ไม่มัวเมา ไม่ประมาท ไม่ติด
อยู่ในกามและไม่ประพฤติดิตต่อสัตว์ทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นมี
จำนวนน้อยในโลก ส่วนสัตว์เหล่าใดได้โภคะมากมายแล้ว มัวเมา
ประมาท ติดอยู่ในกามและประพฤติดิตในสัตว์ทั้งหลาย สัตว์
เหล่านั้นมีจำนวนมากในโลก”

พระศาสดาทรัสตอบว่า

“ข้อนี้เป็นอย่างนั้น...สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้กำหนดกล้าในโภคะที่นำใคร
มักมากหมกมุ่นในกาม ไม่รู้สึกตัวว่าละเมิด เหมือนพวกเนื้อไม่
รู้สึกตัวว่ามีวงที่ตักไว้ผลเผ็ดร้อนย่อมมีแก่สัตว์พวกนั้นในภายหลัง
เพราะกรรมนั้นมีวิบากเลวทราม”

(ส.ส. 15/117/135)

จากข้อความข้างต้นกล่าวได้ว่า การบรรลุผลที่บุคคลมุ่งหวังเปรียบเสมือนกับดัก
สำหรับผู้ที่ตั้งอยู่ในความประมาทเพราะผู้เข้าถึงความสุขแล้วยอมติดเพลินในการเสพเสวยความสุข
ไม่ปรารถนาจะลุกขึ้นชนขวายก้าวไปข้างหน้า ผู้ประสบความสำเร็จแล้วย่อมมีความโน้มเอียง
ที่จะหยุดรอ เสดยผล แล้วเฉื่อยชาลง ผู้ก้าวหน้าไปในความดีงามย่อมเกิดความภูมิใจ พอใจใน
ความดีงามที่ตนได้ ตนถึง ทำให้ความดีนั้นบังตนจากคุณความดีที่สูงขึ้นไป ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้า
จึงตรัสเรียกแม้แต่พระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมวิเศษ ผู้มีภูมิธรรมสูงขึ้นไปแล้วเกิดความพึงพอใจ
เฉื่อยชา ชะลอการปฏิบัติลงว่าเป็น “ปมาทวิหारी” แปลว่า ผู้อยู่ด้วยความประมาท (พระธรรมปิฎก
[ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ข.: 14-15)

3.4.4 ธรรมะที่พิจารณาแล้วทำให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

3.4.4.1 โลกธรรม 8 หมายถึง ความเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก ซึ่งหมุนเวียน
มาสัตว์โลกและสัตว์โลกก็หมุนเวียนไปตามมัน ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 217)

3.4.4.1.1 ลาม คือ ได้ลาม, มีลาม

3.4.4.1.2 อลาม คือ เสื่อมลาม, สูญเสีย

3.4.4.1.3 ยศ คือ ได้ยศ, มียศ

3.4.4.1.4 อยศ คือ เสื่อมยศ

3.4.4.1.5 นินทา คือ ตีเตียน

3.4.4.1.6 ปลั่งสา คือ สรรเสริญ

3.4.4.1.7 สุข คือ ความสุข

3.4.4.1.8 ทุกข์ คือ ความทุกข์

3.4.4.2 อภินนปิฏก 5 หรือ ธรรมที่ควรพิจารณาเนื่องๆ 5 ประการ ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 180)

3.4.4.2.1 ชราธัมมตา ควรพิจารณาเนื่องๆว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้

3.4.4.2.2 พญาดิธัมมตา ควรพิจารณาเนื่องๆว่า เรามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้

3.4.4.2.3 มรณธัมมตา ควรพิจารณาเนื่องๆว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้

3.4.4.2.4 ปิยวินาभावตา ควรพิจารณาเนื่องๆว่า เราจักต้องมีความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น

3.4.4.2.5 กัมมัตสสกตา ควรพิจารณาเนื่องๆว่า เรามีกรรมเป็นของตน เราทำกรรมใด ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องเป็นทายาทของกรรมนั้น

3.4.4.3 ไตรลักษณ์ คือ การพิจารณาให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 89)

3.4.4.3.1 อนิจจตา คือ ความเป็นของไม่เที่ยง

3.4.4.3.2 ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์

3.4.4.3.3 อนัตตตา คือ ความเป็นของไม่ใช่ตน

3.4.5 การฝึกตนไม่ให้ประมาท

3.4.5.1 ความไม่ประมาทที่ควรทำ 4 ได้แก่ (อง.จตุกก. 21/116/178-179)

3.4.5.1.1 ละเอียดทุกจริต ประพฤติกายสุจริต

3.4.5.1.2 ละวจีทุกจริต ประพฤติวจีสุจริต

3.4.5.1.3 ละมโนทุกจริต ประพฤติมโนสุจริต

3.4.5.1.4 ละความเห็นผิด ทำความเห็นให้ถูก

3.4.5.2 เจริญมรณสติ คือ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา การระลึกถึงความตายช่วยให้สำนึกถึงกาลเวลา และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชีวิตของตนเองและทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวอยู่ตลอดเวลา ทำให้ไม่ประมาท เข้าใจชีวิต รู้ตระหนักใน

ความจริง มีปัญญารู้แจ้ง รู้เท่าทันสังขารเกิดความรับแรงทำกิจที่ควรทำต่อไป (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ก.: 79-82)

3.4.5.3 กำหนดพิจารณาภายในแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุสี่แต่ละอย่าง ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา การกำหนดพิจารณาเช่นนี้เรียกว่า ธาตุกัมมัฏฐาน 4 เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุมนสิการ (การพิจารณาธาตุ)หรือจตุธาตุวักขณ (การกำหนดธาตุสี่) เมื่อพิจารณากำหนดธาตุ 4 ด้วยสติสัมปชัญญะ มองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปในกาย ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 117-118)

3.4.5.3.1 ปฐวีธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งแน่น ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะแข็งแน่น เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

3.4.5.3.2 อาโปธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะเอิบอาบ เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

3.4.5.3.3 เตโชธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ไฟที่ร่างกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทลุทไหม้ ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย ไฟที่ยังอาหารให้อย่อย หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะร้อนไป เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

3.4.5.3.4 วาโยธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะพัดผ่นเคลื่อนไหว ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นลักษณะภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องล่าง ลมในท้อง ลมในไส้ ลมชานไปตามตัว ลมหายใจ หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะพัดผ่นไป เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

3.4.5.4 เจริญสติปัฏฐาน 4 คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ เป็น ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 140-141)

3.4.5.4.1 กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติพิจารณาภายในให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นเพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ อาณาปานสติ-กำหนดลมหายใจ อริยาบถ-กำหนดรู้ทันอริยาบถ สัมปชัญญะ-สร้างสัมปชัญญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง ปฏิภูมมนสิการ-พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ ธาตุมนสิการ-พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยลึกว่า

เป็นธาตุแต่ละอย่างๆ นวสีวิภา-พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน 9 ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

3.4.5.4.2 เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้สึกตัวเวทนาอันเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เจ็บๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นสามีส และเป็นนิรามิสตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

3.4.5.4.3 จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้สึกตัวของตนที่มีราคะ-ไม่มีราคะ มีโทสะ-ไม่มีโทสะ มีโมหะ-ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ ฯลฯ ใดๆ ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

3.4.5.4.4 ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นเพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้สึกธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิวรณ์ 5 ขันธ์ 5 आयตนะ 12 โพชฌงค์ 7 อริยสัจ 4 ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

กล่าวได้ว่า สังคมในยุคปัจจุบันมีเครื่องกล่อมจิตและผอนคลายชีวิตมากมายซึ่งหากไม่ระมัดระวัง และไม่รู้จักปฏิบัติให้ถูกต้องหรือให้พอดีก็จะมีโทษ อีกทั้งไม่ได้ช่วยแก้ปัญหาให้หมดไป กลายเป็นผู้ดำรงชีวิตด้วยความประมาท เปรียบเสมือนคนตายแล้วคือตายจริงๆ นัยหนึ่ง อีกนัยหนึ่งคือ ตายทั้งเป็นตายไปจากคุณงามความดีที่ตนพึงได้พึงถึง (<http://mahamakuta.co.th/study/study64/mk641.html>) ดังนั้นจึงควรฝึกตนให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท คือ ไม่ละเลยเฉื่อยชา ไม่นิ่งเฉย มีความกระตือรือร้นเร่งรัดตัวเองในการบำเพ็ญกิจหน้าที่ และแก้ไขเหตุแห่งความเสื่อมให้หมดไป ดำรงชีวิตเสมือนผู้มีราตรีเดียว ดังปรากฏในอานันท์ภัทเทภรตตสูตร ความว่า

“บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผิดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืนซึ่งมีปกติอยู่อย่างนั้นแลว่าผู้มีราตรีเดียวเจริญ”

(ม.อ. 14/276/324-325)

3.5 การพึ่งตน

3.5.1 ความหมายของการพึ่งตน

คำว่า "การพึ่งตน" มักมีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อนคือ นำเอาไปสอดคล้องกับหลักกรรมที่ว่า "ตัวใครตัวมัน ช่วยกันไม่ได้" เมื่อพบเห็นผู้ตกทุกข์ได้ยากก็เป็นเพราะกรรมเก่าของผู้นั้น ต้องปล่อยให้ผู้นั้นรับกรรมของเขาเอง ต้องมีอุเบกขา วางเฉย ไม่ยินดียินร้ายเมื่อผู้อื่นถึงความวิบัติ ความเข้าใจเช่นนี้ถือว่ามีผิดหลักการของพระพุทธศาสนาเพราะการพึ่งตนเองมิได้หมายความว่ามิให้ช่วยเหลือผู้อื่น และมีใช้ผู้อื่นช่วยอะไรไม่ได้เลย การช่วยเหลือกันและกันเป็นสิ่งดี เป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนา สำหรับตนเองเราต้องพยายามช่วยตนเองเพราะผู้อื่นจะมาช่วยเราตลอดเวลาไม่ได้ แต่สำหรับผู้อื่นเราต้องช่วยเขา (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 190-191)

ดังนั้น การพึ่งตนจึง หมายถึง การทำตนให้เป็นที่พึ่งได้เพื่อจะได้ไม่ต้องให้ผู้อื่นมาช่วย ไม่เป็นภาระของผู้อื่น และเมื่อพึ่งตนเองได้แล้วพึงช่วยเหลือผู้อื่นด้วย (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 192)

3.5.2 การพึ่งตน กับ "ตน"

ตามหลักพระพุทธศาสนานั้นสอนว่า "ตัวตนไม่มี ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นอนัตตา" คือหาตัวตน หาเจ้าของไม่ได้ ดังพุทธพจน์ความว่า

"สัพเพ ธัมมา อะนัตตา. สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา"

(ล.สพ. 18/45/42)

เมื่อเป็นเช่นนี้ จะพึ่งตนเองได้อย่างไรเพราะตัวตนไม่มี เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระราชาวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตตวณฺโณ] (2533: 14-15) ได้อรรถาธิบายไว้ดังนี้

พระพุทธศาสนาสอนให้ยอมรับสัจจะ คือ ความจริง อันความจริงในพระพุทธศาสนานั้นมี 2 อย่าง คือ สมมติสัจจะ และปรมาตตสัจจะ

3.5.2.1 สมมติสัจจะหรือจริงโดยสมมตินั้นเช่น พ่อแม่มีจริง ตัวตนมีจริง ยศตำแหน่ง ชื่อเสียงมีจริง แม้จะจริงโดยสมมติเรียกกัน แต่ชาวโลกก็ยอมรับ เพราะถ้าไม่ยอมรับแล้ว ก็พูดกันไม่รู้เรื่อง ไม่เข้าใจกันแล้วก็กลายเป็นมิจฉาทิฎฐิ ประสาทอุจเจททิฎฐิ คือ เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างสูญไป อันไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา

3.5.2.2 ปรมาตตสัจจะหรือจริงโดยปรมาตตคือ ตัวตนที่แท้จริงไม่มี มีแต่ปรมาตตธรรมล้วนๆ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เท่านั้นหรือเมื่อว่าโดยย่อก็มีแต่นามกับรูปเท่านั้น

เพราะถ้าไม่ยอมรับปรมาตมะแล้ว คนก็จะติดสมมติ ติดบัญญัติ ไม่อาจหลุดพ้นจากความยึดมั่น ถือมั่นเข้าสู่นิพพาน อันเป็นที่สิ้นทุกข์ได้ แล้วจะกลายเป็นมิจฉาทิฎฐิ ประเภทสัสสตทิฎฐิ คือ เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของเที่ยงแท้แน่นอน อันไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาเช่นกัน

ดังนั้นเมื่อว่าโดยสมมติสัจจะ ตัวตนมี การทำที่พึ่งแก่ตนจึงมีได้ และไม่ผิดหลักพระพุทธศาสนาแต่ประการใด

3.5.3 การพึ่งตนกับการพึ่งพระรัตนตรัย

ในการพึ่งตนนั้นอาจมีผู้สงสัยว่า พุทธศาสนิกชนยอมถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง แล้วเหตุใดพุทธศาสนสุภาษิตจึงระบุว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้” (ขุ.ธ. 25/160/82) เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระราชวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตวณฺโณ] (2533: 13-14) ได้ อรรถาธิบายไว้ดังนี้

พระรัตนตรัยอันมี พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้พระธรรมสูงสุด ผู้ใดต้องการ ยึดพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง พระองค์ก็ตรัสว่าให้พึ่งพระธรรม คือ ปฏิบัติตามพระธรรมที่พระองค์ได้ ตรัสสอนไว้ แม้การยึดพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่ง พระสงฆ์ก็บอกว่าให้ปฏิบัติตามพระธรรมที่ท่านได้นำ สืบมาจากพระพุทธเจ้า พระธรรมเล่า ก็บอกว่า การพึ่งพระธรรมนั้นคือการพึ่งตนเอง ฉะนั้นจึงไม่ ขัดแย้งกัน เพราะการพึ่งพระรัตนตรัยก็คือการพึ่งตนเอง อันเป็นหลักของพระธรรมที่พระพุทธเจ้า ตรัสรู้ และทรงสั่งสอนพระสงฆ์ พระสงฆ์ก็ปฏิบัติตามแล้วนำมาสั่งสอนจนถึงปัจจุบัน

3.5.4 ธรรมอันทำให้ตนเป็นที่พึ่งของตน

ธรรมะที่สร้างที่พึ่งแก่ตนนั้นพระพุทธเจ้าตรัส เรียกว่า นาถกรณธรรม 10 ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 238-239)

- 3.5.4.1 ศีล คือ ความประพฤติดี ความสุจริต รักษาเรียบวินัย มีอาชีพสุจริต
- 3.5.4.2 พากุศลจจะ คือ การได้ศึกษาเล่าเรียนมาก มีความรู้ความเข้าใจลึกซึ้ง
- 3.5.4.3 กัลยาณมิตรตตา คือ การคบคนดีเป็นมิตร มีความรู้ความเข้าใจลึกซึ้ง
- 3.5.4.4 ไสวจัลลตตา คือ การเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รับฟังเหตุผล
- 3.5.4.5 กิงกรณียะสุ ทักขตา คือ ความเอาใจใส่ช่วยขวนขวายในกิจธุระของผู้อื่น
- 3.5.4.6 ธัมมกามตา คือ ความใคร่ในธรรม ใฝ่ความรู้ใฝ่ความจริง รู้จักพูดรู้จัก รับฟัง ชอบศึกษา ยินดีในหลักธรรมหลักวินัยที่ละเอียดลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไป
- 3.5.4.7 วิริยะ คือ ความเพียรละชั่ว ประพฤติดี บากบั่นก้าวหน้า ไม่ย่อท้อ ไม่ทอดทิ้งธุระ

3.5.4.8 สันโดษ คือ ความยินดี พอใจด้วยปัจจัยสี่ที่หามาได้ด้วยความเพียรอันชอบธรรมของตน

3.5.4.9 สติ คือ ความระลึกได้ในสิ่งที่ทำ คำที่พูดไว้ได้ เป็นอยู่อย่างไม่ประมาท

3.5.4.10 ปัญญา คือ ความรอบรู้ รู้จักคิดพิจารณา เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

นาถกรณธรรมทั้ง 10 ประการนี้ ถ้าย่อออกมาในเชิงคุณค่าของการปฏิบัติแล้ว คือ ธรรมที่ทำให้มีความประพฤติดี ได้แก่ ศีล โดยมีโสวัจฉสตาเป็นตัวหนุน ธรรมที่ทำให้มีความรู้ดี ได้แก่ พานุสัจจะ โดยมีปัญญาเป็นตัวหนุน ธรรมที่ทำให้มีความสามารถดี ได้แก่ กิ๊งกรณียะสุทัภชตา โดยมีสติเป็นตัวหนุน และธรรมที่ทำให้มีใจสูงโดยตรง ได้แก่ ถัมมกามตา โดยมีกัลยาณมิตตตา วิริยะ และความสันโดษเป็นตัวหนุน

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนให้พึ่งตนเอง ไม่ให้หวังพึ่งผู้อื่นไม่ให้หวังพึ่งพระเจ้า ไม่ให้หวังพึ่งโชคชะตา หรือสิ่งภายนอกอื่นใด เพราะที่พึ่งเหล่านี้เป็นที่พึ่งได้เพียงชั่วคราว เป็นปัจจัยรอบข้างที่เพียงสนับสนุนให้กำลังใจเท่านั้น ไม่สามารถช่วยแก้ปัญหาได้ตลอดไป เช่น บิดามารดาเป็นที่พึ่งแก่เราเมื่อยังเยาว์วัยเท่านั้น เมื่อเจริญวัยขึ้นเราก็ต้องพึ่งตนเอง ครูอาจารย์ท่านก็เป็นเพียงผู้แนะนำเท่านั้น เราจะบรรลุผลการศึกษาได้ก็ด้วยการเรียนของตนเอง เราจะเป็นคนดีได้ก็ด้วยตัวของเราเองเป็นผู้สร้างความคิด พระพุทธเจ้าทรงเป็นเพียงผู้ชี้ทางธรรมให้เท่านั้น ดังนั้นการพึ่งตนเองจึงเป็นหลักธรรมสำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ และเมื่อสร้างที่พึ่งให้แก่ตนเองได้แล้วพึงช่วยเหลือผู้อื่นด้วยเพื่อสร้างความสงบสุข ความก้าวหน้าให้แก่ตนเองและสังคม

3.6 การใช้ปัญญา

3.6.1 ความหมายของปัญญา

ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ รู้ทั่ว เข้าใจ รู้ซึ่ง (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 96)

ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ในสิ่งทั้งหลาย แต่ปัญญาในพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง การรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ พระราชวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตวณฺโณ], 2533: 80)

3.6.2 ประเภทของปัญญา

ปัญญาในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ โลกียปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกิยะ และโลกุตตรปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกุตตระ (พระราชวิสุทธิกวี [พิจิตร จิตตวณฺโณ], 2533: 81-82)

3.6.2.1 โลกียปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกิยะ แบ่งออกเป็น 2 อย่าง คือ ปัญญาทางโลก และปัญญาทางธรรม

ปัญญาทางโลก คือ ปัญญาจักรักรักษาตัว ปัญญาในการหาเลี้ยงชีพ หรือปัญญาความรู้ที่ศึกษากันในทางโลกเพื่อความก้าวหน้าในทางโลก บ้างก็เป็นเหตุให้ทำบุญ บ้างก็เป็นเหตุให้ทำบาป

สำหรับปัญญาทางธรรมนั้น หมายถึง การรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ เช่นปัญญาในการรู้การเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า ปัญญาในการรู้จักให้ทาน รักษาศีล และในการเจริญภาวนา เป็นปัญญาที่รู้จักละชั่ว ประพฤติดี และทำใจของตนให้สะอาด สามารถทำตนเองและสังคมส่วนรวมให้สงบสุขและมีความเจริญก้าวหน้าได้ แต่ยังไม่ถึงขั้นปัญญาทำลายกิเลสของพระอรหันบุคคล

3.6.2.2 โลกุตตรปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกุตตระ คือ ปัญญาทำลายกิเลสของพระอรหันบุคคลตั้งแต่ขั้นพระโสดาบัน จนถึงขั้นพระอรหันต์ เป็นปัญญาเพื่อความสิ้นทุกข์โดยตรง หรือเพื่อความสิ้นทุกข์ในที่สุด

3.6.3 ปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญญา

ตามหลักพระพุทธศาสนานั้นทุกสิ่งทุกอย่างย่อมเกิดจากเหตุ แม้ปัญญาก็เช่นกัน ปัญญาเกิดขึ้นโดยอาศัยองค์ประกอบ 2 ประการ ที่เรียกว่า ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ 2 หรือ นุภาคของการศึกษา ได้แก่ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 69)

3.6.3.1 ปรโตโฆสะ หมายถึง เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก โดยเฉพาะกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำให้ดำเนินชีวิตไปในแนวทางที่ถูกต้อง เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก บิฑามารดา ครูอาจารย์ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 265)

3.6.3.2 โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยแยบคาย ความรู้จักคิด คิดเป็น มองสิ่งต่างๆ ด้วยการพิจารณา รู้จักหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นหรือปัญหานั้น ออกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตณฺหาอุปาทานของตนเข้าเกี่ยวข้อง (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 263)

ปัจจัยทำให้เกิดปัญญาหรือสัมมาทิฐิทั้ง 2 ประการนี้ มีโปรดโฆสะเป็นองค์ประกอบภายนอก และจัดเป็นระดับความเจริญปัญญาขั้นศรัทธา สำหรับโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน และจัดอยู่ในระดับความเจริญปัญญาขั้นเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่ใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 265-268) สำหรับคนทั่วไปผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้ายังต้องอาศัยการแนะนำชี้แจงจากผู้อื่น โดยเฉพาะจากกัลยาณมิตรสำหรับสร้างศรัทธาให้เกิดความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้วก่อนที่จะก้าวมาสู่ขั้นการใช้ความคิดโดยอิสระด้วยโยนิโสมนสิการที่จะทำให้เกิดปัญญา หรือสัมมาทิฐิเกิดขึ้นจนกลายเป็นความรู้ประจักษ์ในที่สุด ที่เรียกว่า ญาณทัสสนะ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 270)

3.6.4 ทางแห่งปัญญา

ความรู้อันเป็นสิ่งที่เรียกว่า ปัญญาของมนุษย์นั้นพัฒนาได้โดยผ่านสิ่งที่เรียกว่า อายตนะ กล่าวคือ ตาได้รับรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้รับกลิ่น ลิ้นได้รับรส กายได้สัมผัสกับสิ่งถูกต้องกาย ใจได้รับรู้เรื่องหรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ การรับรู้ทางอายตนะดังกล่าวนี้ยังไม่เรียกว่าปัญญาเพราะเป็นความรู้ที่เป็นไปตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิต การรับรู้เหล่านั้นจะเป็นปัญญาได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีการคิด หรือปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา พระพุทธศาสนาจึงนำอายตนะเหล่านี้มาประกอบกับการปลูกปัญญาต่างๆ เป็นทางแห่งปัญญา 3 ทาง คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช [เจริญ สุวฑฺฒโน], 2532: 142-145)

3.6.4.1 สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง หมายรวมถึงการอ่าน และการรับรู้ทางอายตนะช่วยเสริมความรู้ให้มากขึ้น ซึ่งการเสริมความรู้แต่เดิมต้องอาศัยการรับฟังทางหู ท่านจึงยกเอาการฟังขึ้นมากเป็นทางให้เกิดปัญญา จึงเรียกว่า สุตมยปัญญา

3.6.4.2 จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณาตามเหตุผลที่ถูกต้อง

3.6.4.3 ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรม ลงมือปฏิบัติ

3.6.5 การพัฒนาปัญญา

พระพุทธเจ้าตรัสสองศีลธรรมข้อหนึ่ง ที่เรียกว่า ปัญญาวุฒิจริยธรรม แปลว่า ธรรมะอันเป็นเครื่องเจริญปัญญา มี 4 ประการ ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 138)

3.6.5.1 สัมปปริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ หรือการคบคนดี

3.6.5.2 สัทธัมมัสถสวณะ การฟังคำแนะนำสั่งสอนของสัตบุรุษ หรือ ฟังธรรม

3.6.5.3 โยนิโสมนสิการ การพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคาย หรือรู้จักคิดให้ถูกวิธี

3.6.5.4 ถัมมานุถัมมปฏิบัติ การนำไปปฏิบัติให้ถูกต้องตามธรรม ตามความมุ่งหมาย

การปฏิบัติตามหลักธรรมทั้ง 4 ประการนี้ ถ้ารู้จักคบคนดีมีความรู้ ฟังคำแนะนำสั่งสอนจากท่าน นำมาพิจารณาไตร่ตรอง เลือกเฟ้นใช้ปฏิบัติให้ถูกหลัก ถูกความมุ่งหมาย ก็จะบรรลุประโยชน์สุขแก่ตนเองและสังคม เพราะเมื่อบุคนำมาปฏิบัติได้ถูกต้องแล้ว ก็จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างชัดเจนถึงธรรมข้อนี้ปฏิบัติแล้วจะเกิดผลเช่นนี้ๆ ปัญญา ก็จะเห็นผลของการปฏิบัติอย่างชัดเจน รู้ประจักษ์ทางที่ถูกหรือผิดพลาด แล้วปัญญาก็เจริญเพิ่มพูนไปตามลำดับ จึงเรียกว่า ปัญญาวุฒิธรรม (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2543 ข.: 2-15)

3.6.6 ศรัทธาเพื่อปัญญา

ศรัทธาเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในทุกศาสนา ศรัทธาในพระพุทธศาสนาคือความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ให้ไตร่ตรองก่อนเชื่อ ศรัทธาและปัญญาจึงมีความสัมพันธ์และช่วยเสริมซึ่งกันและกัน ดังที่ พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2544: 239) ได้สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่สัมพันธ์กับปัญญา ดังนี้

3.6.6.1 ศรัทธาต้องประกอบด้วยปัญญา

3.6.6.2 ศรัทธาเกื้อหนุนและนำไปสู่ปัญญา โดย

3.6.6.2.1 ช่วยให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใด แสดงสาระ มีเหตุผล น่าเชื่อถือหรือน่าเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความจริงได้ จึงเริ่มศึกษาค้นคว้าจากจุดหรือแหล่งนั้น

3.6.6.2.2 ช่วยให้ปัญญามีเป้าหมายและทิศทาง เมื่อเกิดศรัทธาเป็นเค้าวว่าจะได้ความจริงแล้ว ก็มุ่งหน้าไปทางนั้น เจาะลึกไปเรื่องนั้น ไม่พრა ไม่จับจด

3.6.6.2.3 ช่วยให้ปัญญามีพลัง หรือช่วยให้การพัฒนาปัญญาก้าวไปอย่างเข้มแข็ง คือ เมื่อเกิดศรัทธามั่นใจว่าจะได้ความจริง ก็มีกำลังใจเพียรพยายามศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง วิริยะก็มาหนุน

กล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาถือศรัทธาเป็นหลักการสำคัญเช่นกันแต่ในขั้นสุดท้ายจะต้องก้าวพ้นจากขั้นศรัทธา ให้ศรัทธาเป็นธรรมเครื่องนำทางสู่ปัญญาเพื่อมองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง

3.6.7 การใช้ปัญญา

ความรู้อันเกิดจากการได้เห็นได้ยินนั้นมีขอบเขตจำกัด มนุษย์จึงพิจารณาพิสูจน์ทดลองต่างๆ จนเกิดความรู้จริงขึ้น เป็นขั้นตอนจนเป็นความรู้ที่พัฒนามาจนถึงปัจจุบัน

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพัฒนาขั้นตอนการแสวงหาความรู้ความจริงนี้โดยลำดับ จนพระองค์ได้ตรัสรู้ถึงความรู้ความจริงที่ เรียกว่า อริยสัจ 4 ที่ทำให้ทุกข์สิ้นไป พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงความรู้ทางโลกนั้นมีมากมายแต่ก็ยังเป็นในด้านก่อทุกข์อยู่รำไป เพราะยังดับต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยากไม่ได้ เมื่อดับต้นเหตุไม่ได้จึงเกิดทุกข์ สำหรับความรู้ในอริยสัจ 4 เป็นความรู้ทั้งในด้านทุกข์และการดับทุกข์ อริยสัจ 4 จึงเป็นกระบวนการใช้ปัญญาที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช [เจริญ สุวฑฺฒโน], 2532: 145-146) ได้แก่

3.6.7.1 ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความไม่ปรารถนาไม่สมหวัง

3.6.7.2 ทุกขสมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ต้นเหตุ 3 คือ กามตัณหา (ความอยากได้ในกามคุณ) ภวตัณหา (ความอยากเป็น อยากมี) และวิภวตัณหา (ความอยากไม่เป็น อยากไม่มี)

3.6.7.3 ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ต้นเหตุดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา ต้นเหตุให้สิ้นไป หลุดพ้น ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ คือ นิพพาน

3.6.7.4 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมีองค์ 8 สรุปลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

(พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 155)

3.6.8 ปัญญาที่ต้องการในยุคข้อมูลข่าวสาร

ในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักธรรมหมวดหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมากในยุคข้อมูลข่าวสาร ได้แก่ ปฏิสัมภิทา 4 (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ค.: 64-65)

3.6.8.1 อตฺถปฏิสัมภิทา คือ ปัญญาแตกฉานในอรรถ ในความหมาย ในความมุ่งหมาย เขาพูดอะไรมาแม้แต่สั้นๆ ก็เข้าใจและพร้อมที่จะขยายความได้ (รู้ความหมาย)

3.6.8.2 ธิมฺมปฏิสัมภิทา คือ ปัญญาแตกฉานหรือแจ่มแจ้งในตัวธรรมหรือตัวหลัก คือ ประเด็นหรือสภาวะ เขาพูดมายี่ดียวก็จับสาระได้ โยงเข้าหาหลักได้ (จับประเด็นได้)

3.6.8.3 นิรุติปฏิสัมภิทา คือ ปัญญาแตกฉานในภาษาและถ้อยคำ ใช้ถ้อยคำเป็น พูดเป็น พูดให้คนอื่นเข้าใจได้ สื่อสารถ่ายทอดความรู้ความต้องการได้ชัดเจนและได้ผล (สื่อสารถ่ายทอดเป็น)

3.6.8.4 ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ คือ ปัญญาแตกฉานในความคิดทันการ สามารถเชื่อมโยงความรู้ที่มีอยู่เอามาสังเคราะห์เป็นความรู้ใหม่ ใช้แก้ปัญหาหรือตอบสนองสถานการณ์ได้ สบเหมาะทันการ (ใช้ความรู้ได้ถูกเรื่องทันการ)

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาถือปัญญาเป็นแกนกลางที่ร้อยประสานอยู่ในหลักพระพุทธศาสนา ปัญญาเป็นธรรมที่ทำให้ก้าวสู่จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา คือเน้นหนักในการใช้ปัญญาในการดำรงชีวิต รู้จักทุกขรู้ตัวปัญหา รู้เหตุของปัญหา รู้จักจุดมุ่งหมายของตนเอง ที่เป็นความดับทุกข์ แล้วปฏิบัติตามแนวทางสายกลางที่ถูกต้อง ไม่ให้เรื่องมลายโดยไร้เหตุผล แต่ให้ใช้ปัญญาพิจารณาก่อนเชื่อ

3.7 การฝึกตน

3.7.1 ความหมายของการฝึกตน

คำว่า “ฝึก” แปลว่า การเรียนรู้ การหัด การพัฒนา ดังนั้น “การฝึกตน” จึงหมายถึง ทำตนให้เจริญงอกงามหรือพัฒนาตน ทำให้ชีวิตดีขึ้นทั้งด้านความประพฤติ การอยู่ร่วมกันในสังคม จิตใจ และปัญญา (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 196)

3.7.2 ปัจจัยแห่งการฝึกตน

ในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงองค์ประกอบของการฝึกตนไว้ในธรรมะที่เรียกว่า ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 และบุพนิมิตแห่งมรรค 7 เพื่อเป็นตัวนำที่ทำให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้อง

3.7.2.1 ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545:69)

3.7.2.1.1 พรโตโฆสะ (ปัจจัยภายนอก) ได้แก่ บิดามารดา ครูอาจารย์ สี่อมวลชน และวัฒนธรรม ถ้าพรโตโฆสะนั้นเป็นบุคคลที่ดี เป็นสิ่งแวดล้อมที่ดี จึงเรียกว่า กัลยาณมิตร

3.7.2.1.2 โยนิโสมนสิการ (ปัจจัยภายใน) คือ การรู้จักคิด รู้จักพิจารณาด้วยตนเอง

3.7.2.2 บุพนิมิตแห่งมรรค 7 หรือ บุพนิมิตของมัชฌิมาปฏิปทา หมายถึง สิ่งบอกร่องถึงชีวิตที่ดี รุ่งอรุณของการศึกษา ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2545: 205)

3.7.2.2.1 กัลยาณมิตรตตา หมายถึง ความมีกัลยาณมิตร มีมิตรดี คบหาคนที่เป็นแหล่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี

3.7.2.2.2 สีสัมปทา หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยศีล การทำศีลให้ถึงพร้อม ตั้งตนอยู่ในวินัยและมีความประพฤติที่ดีงาม

3.7.2.2.3 ฉันทสัมปทา หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ การทำฉันทะให้ถึงพร้อม ความใฝ่ใจอยากจะทำกิจหน้าที่และสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้ดีงาม ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ ซึ่งตรงข้ามกับตัณหา

3.7.2.2.4 อุตตสัมปทา หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกดีแล้ว การทำตนให้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้ที่พัฒนาแล้วโดยสมบูรณ์ ทั้งด้านกาย ศีล จิตใจและปัญญา

3.7.2.2.5 ทิฏฐิสัมปทา หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยความเชื่อ การตั้งอยู่ในหลักความคิด ความเชื่อถือที่ถูกต้องดีงามมีเหตุผล เป็นไปตามเหตุปัจจัย

3.7.2.2.6 อัปมาทสัมปทา หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท กระตือรือร้น ไม่เฉื่อยชา มีสติ ไม่ปล่อยปละละเลย ไม่พลาดโอกาส โดยเฉพาะมีจิตสำนึกตระหนักในความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เห็นคุณค่าของกาลเวลาและรู้จักใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนทำงานและพัฒนาชีวิตแข่งกับเวลา

3.7.2.2.7 โยนิโสมนสิการ หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ความฉลาดคิดแบบคายให้เห็นความจริงและหาประโยชน์ได้

กล่าวได้ว่า ถ้าบุคคลมีปัจจัยเหล่านี้ย่อมเชื่อมั่นได้ว่าจะมีชีวิตที่ดีงาม และกระบวนการศึกษาจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพราะปัจจัยเหล่านี้เป็นส่วนขยายของมรรคหรือของไตรสิกขา ที่เข้ามาเชื่อมต่อเพื่อรับหรือดึงคนเข้าสู่กระบวนการฝึกฝนพัฒนาตน โดยเป็นทั้งตัวชักนำเข้าสู่ไตรสิกขาและเป็นตัวเร่ง และคอยเสริมให้การศึกษาของไตรสิกขาเดินหน้าไปด้วยดี (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 365)

3.7.3 หลักการฝึกตน

การฝึกตนหรือพัฒนาตนมีคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ 3 คำ คือ ทมะสิกขา และภาวนา ซึ่งคำศัพท์ทั้ง 3 คำ แปลว่า การฝึกฝนอบรม ดังนี้

3.7.3.1 ทมะ แปลว่า การฝึกตน ซึ่งมีระดับขั้นของหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ดังนี้ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2530: 14-19)

3.7.3.1.1 สังวร แปลว่า สำรวมอินทรีย์ ระวังระวังปิดกั้นสิ่งที่คนเรารับรู้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้อกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ

3.7.3.1.2 สัญญะ แปลว่า ควบคุมบังคับ หมายถึง การรู้จักควบคุม บังคับตนในการแสดงออกไม่ให้เกิดผลเสียหาย ไม่ให้เบียดเบียนผู้อื่น ให้ตั้งอยู่ในศีล ในหลัก ความดีงาม

3.7.3.1.3 ทมะ แปลว่า ฝึกฝนปรับปรุงตน ให้เจริญก้าวหน้าไปในคุณ ความดีจนถึงที่สุด

3.7.3.2 ศึกษา แปลว่า สำเนียง ในภาษาไทยใช้คำว่า “ศึกษา” ซึ่งหมายถึงการ รู้จักจับรู้จักเลือก เอามาใช้ประโยชน์ มาใช้ฝึกตนปรับปรุงตน ดังนั้นคนที่มีลักษณะฝึกตนหรือ พัฒนาตน ควรมีลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ มีจิตมุ่งสู่เป้าหมาย และมองอะไรเป็นการเรียนรู้ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2530: 21-28)

มีจิตมุ่งสู่เป้าหมาย หมายถึง ความตระหนักรู้ด้วยปัญญา มิใช่เกิดจากความ ออยากความปรารถนา การมีจิตมุ่งสู่เป้าหมายจะทำให้ทำงานด้วยความตั้งใจ มีสมาธิ มีปัญญา ในการวิเคราะห์พิจารณาปรับปรุงงานอยู่ตลอดเวลา

มองอะไรเป็นการเรียนรู้ หมายถึง การนำเอาประสบการณ์ที่ได้พบได้เห็นมาเป็น ประโยชน์ในการปรับปรุงตนเองทำให้เกิดความดีงาม การมองอะไรเป็นการเรียนรู้จะทำให้เกิด ความสบายใจ ไม่โกรธเคือง มีความสัมพันธ์ที่ดีกับคนในสังคม

กล่าวได้ว่า การมีจิตมุ่งสู่เป้าหมายประการเดียวนั้นไม่เพียงพอ เพราะอาจทำให้ มนุษย์มุ่งความสำเร็จเพื่อประโยชน์ของตนเอง เบียดเบียน ไม่ยอมรบกวนผู้อื่น จึงต้องมีการมอง อะไรเป็นการเรียนรู้ควบคู่กันเพื่อแสวงหาความรู้ และนำความรู้นั้นมาปรับปรุงแก้ไขตนเอง ทำให้ มีคุณสมบัติ 2 ประการ คือ ความเป็นผู้รักธรรม (ธรรมกามตา หรือธรรมฉันทะ) และความเป็น ผู้ว่าง่าย (โสวัจจสตา) พร้อมทั้งมีนิสัยรักเตือนและตรวจสอบตนเอง (อตตนา โจทยตุตนา ปฏิมเสตมตตนา)

ลักษณะสำคัญของศึกษาทั้ง 2 ประการข้างต้น เป็นวิธีปฏิบัติเพื่อนำเข้าสู่หลัก ไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2540: 7-16)

3.7.3.2.1 อธิศีลสิกขา คือ การฝึกฝนพัฒนาด้านพฤติกรรม ได้แก่ ความ ประพฤติทางกายและวาจาให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องด้วยดี ไม่เบียดเบียน สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ มี 2 ประการ คือ สิ่งแวดล้อมทางสังคมและสิ่งแวดล้อม ทางวัตถุ สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ ส่วนสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย 4 วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในธรรมชาติ

3.7.3.2.2 อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกฝนพัฒนาในด้านจิตใจให้มีคุณสมบัติ ในด้านต่างๆ ได้แก่ คุณภาพจิตดี สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

คุณภาพจิต หมายถึง จิตใจมีคุณธรรม เช่น เมตตากรุณา ความมีไมตรี
 ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์
 ความกตัญญู เป็นต้น

สมรรถภาพจิตดี หมายถึง การทำให้จิตใจมีความสามารถทำกิจหน้าที่ได้ผลดี
 เช่น ความขยันหมั่นเพียร ความกล้าหาญ ความอดทนเข้มแข็ง ความมีสติ ความมีสมาธิ ความ
 รับผิดชอบ เป็นต้น

สุขภาพจิตดี เช่น ความปีติอิมใจ ปราโมทย์ร่าเริง เบิกบานสดชื่นผ่องใส
 ความรู้สึกพอใจ เป็นต้น

การฝึกฝนพัฒนาจิตใจนี้มีความสำคัญต่อการพัฒนาพฤติกรรมเนื่องจากพฤติกรรม
 ของมนุษย์นั้นเกิดจากเจตนาและแรงจูงใจ ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ตั้งงามแล้วก็จะสามารถ
 ควบคุมดูแลพฤติกรรมให้ไปในทางที่ตั้งงามด้วย

3.7.3.2.3 อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา ซึ่งมี
 ความสำคัญสูงสุดเพราะปัญญาเป็นตัวนำทางและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด และปัญญาทำให้
 จิตใจเป็นอิสระไม่ตกอยู่ในอำนาจครอบงำของกิเลส หลุดพ้นจากทุกข์ เป็นอิสระ

กล่าวได้ว่าหลักทั้ง 3 ประการแห่งไตรสิกขา เป็นหลักแห่งการศึกษาที่ฝึกคนให้
 เจริญพัฒนา มีความสัมพันธ์ และเป็นปัจจัยต่อกัน ดังที่พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] (2544:
 353) ได้อุปมาเปรียบเทียบไตรสิกขา ดังนี้

“ศีล เป็นเหมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อม ให้
 สะอาดหมดจดเรียบร้อยราบรื่นแน่นหนามั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะ
 ทำงานได้คล่องสะดวก สมาธิ เป็นเหมือนการเตรียมตัวของผู้
 ทำงานให้มีเรี่ยวแรงกำลังความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน
 ปัญญา เป็นเหมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้นๆ ให้สำเร็จ

เช่น จะตัดต้นไม้: ได้พื้นเหยียบย่ำที่แน่นหนามั่นคง (ศีล) +
 มีกำลังแขนแข็งแรงจับมีดหรือขวานได้ถนัดมั่น (สมาธิ) + อุปกรณ์
 คือมีดหรือขวานที่ใช้ตัดนั้นได้ขนาดมีคุณภาพดีและลับไว้คมกริบ
 (ปัญญา) → ได้ผลคือตัดไม้สำเร็จโดยไม่ยาก”

อีกอุปมาหนึ่งที่อาจจะช่วยเสริมความชัดเจน คือ

“บ้านเรือนที่อยู่ี่ทำงาน ฝาผนังขรุขระหลังคารั่ว รอบ
 อาคารถนนหนทางรกรุงรัง ทั้งเป็นถิ่นไม่ปลอดภัย (ขาดศีล) → การ
 จัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ จะเตรียมตัวอยู่หรือทำงาน อึดอัด

ชัดซึ้ง ไม่พร้อมไม่สบายไม่มั่นใจไปหมด (ขาดสมาธิ) → การ
เป็นอยู่และทำงานคิดการทั้งหลาย ไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (ขาด
ปัญญา) → ชีวิตและงานไม่สัมฤทธิ์ลุล่วง”

3.7.3.3 ภาวนา หมายถึง การเจริญ การทำให้เป็นทำให้มีขึ้น การฝึกอบรม
การพัฒนา 4 ด้าน เรียกว่า ภาวนา 4 ได้แก่ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2532: 50-52)

3.7.3.3.1 กายภาวนา แปลว่า การพัฒนากาย หมายถึง การพัฒนา
ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือทางวัตถุด้วยดี ไม่ให้ถูกรบกวนรำด้วยความยินดี
ยินร้าย ที่เรียกว่า อินทรีย์สังวร เช่น ตาของเรามองเห็นสิ่งแวดล้อมภายนอก ทำอย่างไรจะทำให้
เรารู้จักเลือกรับเอาสิ่งที่ดีมาใช้ประโยชน์ หูของเราเมื่อได้ยินก็เลือกรับสิ่งที่ดี หาฟังความรู้ที่เป็น
ประโยชน์ พัฒนาจุมูก พัฒนาลิ้น รู้จักประมาณในการบริโภคโดยการรับประทานอาหารที่มี
ประโยชน์ต่อร่างกาย มิใช่เพื่อความเอร็ดอร่อย อวดตนแสดงฐานะ

3.7.3.3.2 คีลภาวนา แปลว่า การพัฒนาคีล หมายถึง การพัฒนา
ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม ให้เป็นไปด้วยดี ไม่เบียดเบียน หรือก่อให้เกิดความ
เดือดร้อน ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้อื่นและสังคม มีระเบียบวินัย ประกอบอาชีพ
สุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร ฝึกอบรมกายวาจาของตนให้ประณีต ปราศจากโทษก่อ
คุณประโยชน์ และเป็นเครื่องสนับสนุนการฝึกอบรมจิตใจยิ่งๆ ขึ้นไป

3.7.3.3.3 จิตภาวนา แปลว่า การพัฒนาจิตให้มีคุณสมบัติดีงามทั้ง
ด้านคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

3.7.3.3.4 ปัญญาภาวนา แปลว่า การพัฒนาปัญญา คือ พัฒนา
ความรู้ความเข้าใจ ให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง และใช้ความรู้แก้ปัญหา ทำให้เกิดประโยชน์สุขได้
ไม่มีอคติ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย รู้จักแก้ปัญหา และทำการให้สำเร็จตามแนวทาง
ของเหตุปัจจัย ตลอดจนรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร มีจิตใจเป็นอิสระหลุดพ้นจากกิเลสและความ
ทุกข์โดยสิ้นเชิง

อนึ่ง ในขั้นตอนของการฝึกฝนพัฒนาตนนั้นจะใช้หลักไตรสิกขา แต่ในขั้นตอน
ของการวัดผลนิยมใช้หลักภาวนา รูปศัพท์ของภาวนา 4 จึงเปลี่ยนไปเป็น ภาวิต 4 ดังนี้
(พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 373-374)

ภาวิตกาย มีกายพัฒนาแล้ว คือ มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ
ในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี รู้จักใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย อย่างมีสติ ดูเป็น ฟังเป็น
ให้ได้ปัญญา บริโภคปัจจัย 4 และสิ่งของเครื่องใช้อย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า

ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน ตั้งอยู่ในวินัย และมีอาชีพสุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเกื้อกูล สร้างสรรค์และส่งเสริมสันติสุข

ภาวิตจิต มีจิตที่พัฒนาแล้ว คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพ คือ มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียรพยายาม กล้าหาญ อดทน รับผิดชอบ มีสติ สมาธิ เป็นต้น และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ มีจิตใจร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เติบโตมี ผ่องใส และสงบ เป็นสุข

ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ปราศจากอคติและกิเลสครอบงำ

ผู้มีภาวนาครบทั้ง 4 ประการเป็นภาวิตทั้ง 4 ด้านนี้แล้วโดยสมบูรณ์ เรียกว่า “ภาวิตตตะ” แปลว่าผู้ได้พัฒนาแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ เป็นอเสขะ คือผู้จบการศึกษาแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2544: 374)

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่า เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ และพร้อมกันนั้นก็เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก เพราะมนุษย์จะเป็นสัตว์ประเสริฐได้ ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ตั้งงามทั้งทางด้านกาย การอยู่ร่วมกันในสังคม จิตใจ และปัญญา

3.8 การเห็นคุณค่าชีวิต

ชีวิตของมนุษย์นั้นมีค่าโดยกำเนิด ความเป็นมนุษย์นี้ตามหลักพระพุทธศาสนา ถือว่าไม่มีกำเนิดใดยิ่งกว่าเป็นมนุษย์ ดังพุทธพจน์ความว่า

“กิโจะ มนุสฺสปฏิลาโภ. การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็นับว่ายาก”

(ช.ธ. 25/182/90)

เมื่อเปรียบเทียบกับ การถือกำเนิดของสรรพสิ่งทั้งหลายโดยเฉพาะการกำเนิดเป็นสัตว์กับการกำเนิดเป็นมนุษย์ ท่านเปรียบเทียบการถือกำเนิดของสัตว์เหมือนกับชนของโค แต่การกำเนิดของมนุษย์เปรียบเสมือนเขาของโค เพราะโคตัวหนึ่งย่อมมีขนมากมายนับไม่ถ้วน แต่เขา

ของโคนันมีสองเขา ดังนั้นทุกคนควรภูมิใจในความเป็นมนุษย์ เห็นคุณค่าชีวิตของตนเอง ทะนุถนอม ระมัดระวังชีวิตและสุขภาพ (พระเทพกวี, 2532: 165-166)

โดยทั่วไปมนุษย์มักดำรงชีวิตด้วยความประมาท ไม่ระวัง ใช้ชีวิตไปในทางที่ผิด เช่น มัวเมาในอบายมุข ติดสุราและของมีเมา เทียบกลางคืน ดูการละเล่น ติดการพนัน คบคนชั่ว เกียจคร้านการทำงาน พระพุทธศาสนาจึงสอนให้มนุษย์พิจารณาชีวิตและทำชีวิตให้มีคุณค่า เพราะการดำรงชีวิตในทางที่ผิดเท่ากับผู้นั้นได้ทำลายคุณค่าของชีวิต (พระเทพกวี, 2532: 166)

การทำชีวิตให้มีคุณค่า คือ การปรับปรุงชีวิตให้ดีขึ้น ให้มีค่ามากกว่าผลที่ได้รับ จากภายนอก เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ ความมั่งมี โดยไม่ทำความชั่วเพราะจะเป็นการทำลายคุณค่าชีวิต พยายามทำความดี ปรับปรุงส่งเสริมให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นจนบรรลุถึงความดีงาม หรือประโยชน์สูงสุด ซึ่งถ้ามนุษย์ได้รับการพัฒนาจิตใจ มองเห็นคุณค่าของชีวิตที่เกิดขึ้นมาแล้ว ชีวิตหนึ่ง ไม่ยอมปล่อยให้ชีวิตเป็นไปตามยถากรรม พยายามทำดี ละชั่ว ทำจิตใจให้ผ่องใส การปรับปรุงชีวิตหรือการทำชีวิตให้มีคุณค่านี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะถ้าสร้างค่านิยมนี้ได้ก็ เข้าถึงค่านิยมทางพระพุทธศาสนาอย่างอื่นได้ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 196-197)

3.9 ความเป็นอิสระไม่ยึดติด

3.9.1 ความหมายของความเป็นอิสระไม่ยึดติด

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] ได้กล่าวถึงความเป็นอิสระไม่ยึดติดว่า “ฉันรู้ว่าฉัน จะทำอะไร ก็ทำได้ เราเป็นอิสระเสรีตามเหตุผล เราดำเนินชีวิตตามเหตุผลได้ ปัญญาจะบอก ว่า สิ่งนี้ดีงามก็ทำตามได้ ไม่ใช่ทำไปตามความดีร้ายของตนเอง แล้วบอกว่าอิสระเสรี คือ ฉัน อยากจะทำอะไรก็ทำอย่างนั้น อันนี้ก็เห็นจะเป็นสิ่งที่เรียกว่า เสรีทาส คือ เป็นทาสอย่างเสรี หมายความว่าเราเป็นทาสของกิเลส แล้วก็เลยแสดงกิเลสอย่างเสรี” ดังนั้น อิสระในทาง พระพุทธศาสนาจึงหมายถึง ความสามารถที่จะดำเนินไปตามทางแห่งเหตุผล ความดีงาม และความถูกต้อง (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 197)

3.9.2 หลักธรรมสู่ความเป็นอิสระไม่ยึดติด

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต] ได้เสนอหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สอดคล้อง กับความเป็นอิสระไม่ยึดติด ไว้ 2 องค์ธรรม คือ ไตรลักษณ์ และปัญญา (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2527: 197) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

3.9.2.1 ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมที่มีคุณค่าทางด้านการทำจิตเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ การพิจารณาไตรลักษณ์จะทำให้เข้าใจโลกและชีวิตได้ ซึ่งทำให้สภาพจิตมีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ 2 ขั้นตอน คือ (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2542: 70/38-70/39)

ขั้นตอนที่ 1 เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียง เป็นต้น กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นมีความรู้สึกที่แรงกว่าความรู้ แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญหรือบางทีถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติดเพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ขั้นที่ 2 ในทางตรงกันข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกนี้ก็เกิดขึ้น

ขั้นตอนที่ 2 เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาพัฒนาเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมตาอย่าแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสียนั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่น่าหน่าย ไม่ติดใจ แต่ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่เบื่อ มีแต่ความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่ปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย

การเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ขั้นนี้มีคุณค่าต่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตโดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว จิตใจจะมีลักษณะ 2 ประการ คือ ปลอดทุกข์ และปลอดกิเลส (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2542: 70/39)

3.9.2.1.1 ความปลอดทุกข์ คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกบีบคั้นที่เกิดจากความยึดติดถือมั่นต่างๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาภิส ไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สดชื่น ไร้กังวล ไม่หวั่นไหว ไม่โคกเศร้า ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความปรวนแปรของโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระเทือนเนื่องจากสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพราก เป็นต้น ซึ่งทำให้จิตใจมีสภาพที่ง่ายต่อการพัฒนาคุณธรรมโดยเฉพาะความเมตตากรุณา ความมีไมตรีจิตมิตรภาพ

3.9.2.1.2 ความปลอดกิเลส คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความโลภ โกรธ ความหลง ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรมทั้งด้านภายในที่คิดหรือใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์ เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปตามความชอบชังและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่างๆ ตามอำนาจบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่างๆ ที่ตั้งตามเหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลสเช่นความเกียจคร้าน ความห่วงผลประโยชน์ เป็นต้น มาคอยถ่วงหรืออุดร้ง

3.9.2.2 ปัญญา

ปัญญาในพระพุทธศาสนามีหลายระดับ ซึ่งมนุษย์ต้องมีการพัฒนาปัญญาหลายขั้นตอนจนกว่าจะบรรลุจุดหมายสุดท้ายคือ มีปัญญาที่รู้เท่าทันโลกและชีวิตที่ส่งผลให้จิตใจเป็นอิสระไม่ยึดติด โดยในขั้นแรก คือ ทำอย่างไรจะให้มีการรับรู้ตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เกิดความชอบชัง ยินดียินร้ายขึ้นมามีบิดเบือนภาพของสิ่งที่ถูกรับรู้นั้น และถ้าได้รับรู้ข้อมูลมาถูกต้องแล้วก็จะพื้นฐานในขั้นที่สองคือ ขั้นของการคิดวินิจฉัยหรือวางแผน ซึ่งจะต้องวินิจฉัยโดยปราศจากอคติ คือ จันทาคติ-ลำเอียงเพราะชอบ โทษาคติ-ลำเอียงเพราะชัง โมหาคติ-ลำเอียงเพราะหลง ภยาคติ-ลำเอียงเพราะกลัว หรือการถูกชักจูงด้วยโลภ โทสะ เช่น คิดอยากได้จึงวางแผนจะให้ตัวได้ ถ้ามีโทสะเกิดความไม่พอใจก็คิดวางแผนที่จะทำลาย การคิดเช่นนี้เป็นปัญญาที่ไม่เป็นอิสระเพราะตกอยู่ใต้อำนาจการครอบงำของโลกะ โทสะ โมหะ ดังนั้นจะต้องฝึกฝนปัญญาให้คิดพิจารณาสิ่งต่างๆ ให้ดำเนินไปด้วยปัญญาที่เป็นอิสระซึ่งเป็นปัญญาที่บริสุทธิ์ ปัญญาในขั้นที่สามคือ ความสามารถที่จะนำความรู้มาใช้จัดแจง จัดทำ ดำเนินการให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ โดยเฉพาะในการแก้ปัญหา ปัญญาในขั้นสุดท้ายคือ ความรู้เท่าทันโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ซึ่งจะส่งผลต่อจิตใจทำให้จิตใจเป็นอิสระจากสิ่งต่างๆ ภายนอก ไม่ยึดติดถือมั่นคือ เมื่อสิ่งใดเข้ามาที่รับรู้ตามความเป็นจริง ปฏิบัติต่อสิ่งนั้นตามเหตุผล ด้วยความรู้เท่าทันต่อเหตุปัจจัยและไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งที่จะมาบีบบังคับตนเอง ทำให้เกิดความทุกข์ และถ้าผู้ใดมีปัญญาถึงขั้นทำให้จิตใจเป็นอิสระก็จะส่งผลต่อการรับรู้สิ่งต่างๆ ในขั้นแรกให้รับรู้ตามสภาพความเป็นจริง ไม่ยึดถือสิ่งต่างๆ ไปตามอำนาจกิเลส (พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 ค.: 20-22)

สรุปได้ว่า ไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมที่สอนให้รู้เข้าใจความจริงว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่อาจเข้าไปยึดมั่นได้เพราะว่าสิ่งทั้งหลายไม่ได้เป็นไปตามความปรารถนาหรือความยึดมั่นของเรา แต่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ถึงเราจะไปยึดมั่นก็ไม่มีผลอะไรต่อตัวความจริง มีแต่จะกระทบกระเทือนต่อตนเอง(พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตฺโต], 2539 จ.: 33-34) ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงสอนให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีอิสรภาพ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ทำให้จิตใจเป็นอิสระเสรีจากกิเลสตัณหา และเมื่อปลอดจากกิเลสตัณหาแล้วก็จะส่งเสริมปัญญาให้พัฒนาขึ้นตามลำดับจนสามารถรู้เท่าทันโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ทำให้ชีวิตดำเนินไปตามแนวทางแห่งเหตุผล ความดีงาม และความถูกต้อง

4. หลักและแนวทางการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม

ค่านิยมของสังคมไทยนั้นส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธ หลักจริยธรรมของศาสนาพุทธเป็นแบบแผนความรู้สึกรู้จักคิด ค่านิยมและความประพฤติในชีวิตประจำวัน (พนัส หันนาคินทร์, 2526: 48) การเรียนการสอนพระพุทธศาสนาจึงเป็นการพัฒนาค่านิยมที่พึงงามเพื่อให้เยาวชนของชาติพัฒนาตนเอง สังคมในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชพระราชทานพระราชดำรัสเกี่ยวกับการสอนธรรมะ ความว่า (ชมรมศิษย์กรรมฐาน พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2539: 14-15)

“การสอนพระพุทธศาสนาที่ถูกต้อง คือ การสอนให้คนสามารถพิจารณาขุดค้นหาหลักธรรมะจากชีวิต และนำหลักธรรมะนั้นมาปฏิบัติให้เป็นประโยชน์...การสอนคนสมัยใหม่ จะต้องนำเหตุผลที่มีอยู่ในคัมภีร์มาพิจารณาและหยิบยกแต่เฉพาะเนื้อหา มาอธิบาย การสอนให้ปฏิบัติตามแบบฉบับเฉยๆ โดยปราศจากเหตุอันสมควรจะทำให้เกิดความรู้อว่า “ถูกอบรม” และ “ถูกบีบบังคับ” จนหมดความสนใจ หน้าที่ของท่านในการเผยแผ่หลักธรรมในพระพุทธศาสนา จึงอยู่ที่การเลือกเฟ้นข้อธรรมะและเลือกเฟ้นวิธีการสอน การใช้คำพูดที่เหมาะสมอธิบายหลักธรรมะเทียบเคียงกับตัวอย่างที่เป็นของจริง จนเห็นชัดเจนได้ตามสภาพจิตใจของคนสมัยปัจจุบัน เพื่อช่วยให้แต่ละคนสามารถค้นหาและเข้าใจข้อธรรมะ ซึ่งจะนำมาใช้เป็นหลักการในการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสมตามฐานะของตน...”

นอกจากนี้ยังมีนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาและนักการศึกษาหลายท่านได้เสนอหลักและแนวทางการจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม ดังต่อไปนี้

พนัส หันนาคินทร์ (2523: 125) ได้เสนอหลักการสอนจริยธรรมและค่านิยม ดังนี้

1. เพิ่งเล็งถึงการปฏิบัติมากกว่าเนื้อหา ทั้งนี้เพราะสิ่งที่เราต้องการคือ การปฏิบัติตามจริยธรรมและค่านิยมต่างๆ มากกว่าความสามารถที่จะจดจำเนื้อหาหรือกฎเกณฑ์ต่างๆ ได้โดยเหตุนี้ วิธีสอนและการวัดผลจึงต้องให้สอดคล้องกับหลักการแห่งจริยธรรมและค่านิยมที่ต้องการเสริมสร้างหรือพัฒนาด้วย

2. จริยธรรมและค่านิยมที่จะสอนนั้นควรจะได้กระทำในทุกระดับชั้น โดยมีการเสริมสร้างอย่างต่อเนื่อง

3. สร้างศรัทธาให้นักเรียนเห็นประโยชน์และคุณค่าของจริยธรรมและค่านิยม

4. ย้ำๆให้ปฏิบัติตามจริยธรรมและค่านิยมนั้นๆ และมีการติดตามการปฏิบัติตามอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่องทั้งในและนอกโรงเรียน

สำหรับวิธีสอนค่านิยมและจริยธรรมนั้น พันธ์ หันนาคินทร์ (2526: 126-155) ได้เสนอขั้นตอน 3 ขั้น ดังนี้

1. สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นแก่ค่านิยมและจริยธรรมนั้น เช่น บุคลิกภาพและการเป็นแบบอย่างของครู การยกย่องบุคคลผู้ปฏิบัติตามค่านิยมและจริยธรรม การสร้างสิ่งแวดล้อมด้านการภาพและด้านจิตใจ

2. ให้ความรู้ถึงองค์ประกอบและวิธีการปฏิบัติตัวให้เป็นไปตามค่านิยมและจริยธรรมนั้นๆ เช่น การปฏิบัติตนเป็นตัวอย่าง การแสดงบทบาทสมมติ การใช้ประโยชน์จากสื่อมวลชน การเลียนแบบจากตัวแบบ กรณีตัวอย่าง

3. ให้มีการปฏิบัติตามค่านิยมและจริยธรรมนั้นๆ และหากเป็นไปได้ก็ต้องพยายามพัฒนาให้เป็นนิสัยติดตัวต่อไป เช่น การเสริมแรง การใช้ระเบียบวินัยของโรงเรียน และขอความช่วยเหลือจากสถาบันครอบครัวและศาสนา

สุมน อมรวิวัฒน์ (2527: 21-23) ได้เสนอแนะแนวทางการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรมดังนี้

1. จัดสิ่งแวดล้อมที่สะอาด สงบ และสวยงาม
2. การแสดงแบบอย่างที่ดีของครู
3. การสร้างสถานการณ์จำลองให้เด็กได้ฝึกเลือกและตัดสินใจ
4. การจัดให้เด็กมีประสบการณ์กลุ่มสัมพันธ์
5. การเสริมสร้างกำลังใจให้ประพฤติดี

เกียรติศักดิ์ อิชยานนท์ (2527: 62-76) กล่าวถึงวิธีการเสริมสร้างค่านิยมในสังคมไทย ดังนี้

1. สกัดกั้นค่านิยมที่ไม่ดีโดยใช้วิธีการรณรงค์ ซึ่งเน้นให้เห็นถึงผลเสียที่เกิดขึ้น
2. ปลุกฝังค่านิยมอย่างต่อเนื่องทุกระดับ
3. ทุกฝ่ายร่วมมือกันในการพัฒนาค่านิยม
4. แนะนำประโยชน์ที่จะได้รับต่อนักเรียนและสังคม
5. ลงมือปฏิบัติจนเกิดเป็นนิสัย

6. เน้นให้เกิดความมั่นคงในการปฏิบัติตามค่านิยมแต่ละครั้ง
7. รณรงค์เผยแพร่ค่านิยมนั้นๆ
8. ประเมินผลโดยสังเกตพฤติกรรม ชักถามและเข้าร่วมกิจกรรม

เอกวิทย์ ณ ถลาง(2531) : 9-10) ได้เสนอแนวทางการพัฒนาค่านิยม ดังนี้

1. จัดสิ่งแวดล้อมรอบตัวให้ผู้เรียนได้ซึมซับค่านิยมที่ครูต้องการจะพัฒนาให้เกิดขึ้นในตัวเด็ก
 2. ปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างที่ดี
 3. เสนอปัญหาให้นักเรียนคิด
 4. แสวงหาแบบอย่างวัฒนธรรมที่ดีงามและชี้แนะให้เด็กเข้าใจ การชักนำให้เด็กศึกษาและเข้าใจวัฒนธรรม จะช่วยขัดเกลาความคิดของเด็กให้ประณีตและพัฒนาค่านิยมได้
 5. จัดโอกาสให้เด็กได้ประสบการณ์จากวิชาการบางอย่าง ซึ่งสามารถพัฒนาค่านิยมได้ เช่น วิชาศิลปะศึกษาช่วยขัดเกลาจิตใจให้ละเอียดอ่อนพัฒนาสุนทรียภาพให้เกิดขึ้นในตนเอง
 6. สร้างและปฏิบัติตามระเบียบวินัยซึ่งหมายถึง ค่านิยมที่เด็กและผู้ใหญ่นับถือร่วมกัน
 7. แลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างครูและนักเรียน
 8. ให้โอกาสแก่นักเรียนในการจัดตั้งกลุ่มเพื่อศึกษาหาความรู้ในรูปของชมรมต่างๆ
 9. สร้างคำขวัญหรือภาชิตที่คนส่วนใหญ่จะยอมรับนับถือร่วมกันได้
 10. ชี้แนะแนวทางให้แก่นักเรียนเป็นรายบุคคล โดยเฉพาะนักเรียนที่ประสบปัญหา

วิชัย วงษ์ใหญ่ (2537: 185) ได้เสนอแนวทางการจัดกระบวนการเรียนการสอน เพื่อเสริมสร้างคุณลักษณะและค่านิยม ดังนี้

1. การสร้างมนุษยสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนและผู้เรียน ให้ผู้เรียนเกิดความประทับใจว่าผู้สอน คือ กัลยาณมิตร
2. การให้ตัวอย่างหรือการเสนอแนะตัวแบบต่างๆ เพื่อกระตุ้นให้ผู้เรียนได้แนวคิดและเกิดการเรียนรู้เชิงวิเคราะห์
3. ฝึกกระบวนการวิเคราะห์ สรุป อธิบาย และประเมินคุณค่าจากสิ่งที่ได้ศึกษาอย่างมีเหตุผลเชิงวิชาการรองรับ
4. การให้แรงเสริม และสนับสนุนเพื่อให้ผู้เรียนประพฤติปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งผลจากการประพฤติปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ จะทำให้ผู้เรียนเกิดความเคยชินอันจะไปพัฒนา เสริมสร้างคุณลักษณะและค่านิยมในตัวผู้เรียนต่อไป

อำเภอ สุจริตกุล (2538: 25-28) ได้กล่าวถึงวิธีการสอนคุณธรรมว่าจะต้องเป็นการสอนที่ทำให้เกิดการเรียนรู้รวดเร็วและถาวร กระบวนการเรียนการสอนมีชีวิตชีวา ก่อให้เกิดมโนธรรมแก่ผู้เรียน และส่งผลให้เกิดพฤติกรรมอันพึงประสงค์และทักษะการคิดต่างๆ เช่น การศึกษาจากกรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมติ การแสดงละคร การเล่านิทาน และการใช้เพลงและเกมประกอบในกิจกรรมการเรียนการสอน

ดวงเดือน พันธุนาวิน (2538: 42) เสนอแนวทางการสอนเพื่อพัฒนาคุณธรรม ดังนี้

1. การใช้วิธีระดมสมอง เป็นการให้นักเรียนพูดหรือเขียนรวมถึงการทำงานร่วมกับผู้อื่น เพื่อหาแนวทางแก้ปัญหา
2. การต่อเติมข้อความให้สมบูรณ์ เช่น ครูอาจจะอ่านบทความหรือเรื่องราวให้นักเรียนฟังแล้วให้นักเรียนทุกคนเขียนต่อเติมจนสมบูรณ์ ทำให้ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนั้นๆ
3. การให้นักเรียนออกไปนอกห้องเรียน ให้พยายามบันทึกสิ่งที่คนอื่นๆ มองไม่เห็น
4. การฝึกให้นักเรียนคิด แสดงความรู้สึกในเรื่องที่ได้พบ ฟัง ได้อ่าน นำมาวิเคราะห์หาแนวทางที่ควรปฏิบัติอย่างถูกต้อง

พระธรรมโกศาจารย์ [พุทธทาสภิกขุ] (อ้างถึงใน สุมณ อมรวิวัฒน์, 2542: 297-298) ได้กล่าวถึงแนวการสอนพระพุทธศาสนา ไว้ดังนี้

1. สอนในลักษณะอบรมมากกว่าเนื้อหาความรู้
2. สอนธรรมะ 80 เปอร์เซ็นต์ อบรมเรื่องประวัติและอื่นๆ ร่วมกัน 20 เปอร์เซ็นต์
3. สอนชนิดที่ให้เกิด "ความรู้สึก" ที่สามารถเปลี่ยนนิสัยของมนุษย์ได้จริง (ความรู้, ความเข้าใจ, ความเห็นแจ้งแทงตลอด)
4. สอนเป็นชั่วโมงเรียนเฉพาะ
5. สอนให้เหมาะแก่วัยและระดับชั้น
6. สอนเมื่อออกนอกสถานที่ การศึกษาจากธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น
7. อบรมในพิธีกรรมทางศาสนาในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การฝึกจิต
8. สอนในชีวิตประจำวันให้มี "ความเป็นอยู่ที่ถูกต้อง" ทุกอิริยาบถ
9. มีการบังคับในส่วนที่จำเป็นต้องบังคับมีการปล่อยตามอิสระในส่วนที่ควรปล่อย

พระราชธรรมนี้ [ประยูร ธมฺมจิตฺโต] (2543: 7-23) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาสรุปได้ ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยปัจจัย 2 ประการ คือ ปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) หมายถึง การเรียนรู้แหล่งข้อมูลจากภายนอก เช่น ครู หนังสือ โทรทัศน์ และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) หมายถึง การคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจากปรโตโมสะ

2. วิธีพัฒนาปัญญาประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

2.1 คบคนดีเป็นมิตร หมายถึง การที่ครูเป็นกัลยาณมิตรที่ดีแก่ศิษย์ กระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดฉันทะใฝ่รู้ และสามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลได้โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล แล้วจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับความแตกต่างของผู้เรียนนั้นๆ

2.2 ครูเป็นผู้สอนให้นักเรียนเข้าใจแจ่มแจ้ง ชวนให้นำไปปฏิบัติ ใฝ่ใจให้แก้แค้นแก้แค้น เช่น ยกตัวอย่างบุคคลที่ประสบความสำเร็จให้คุณเป็นตัวอย่าง และสอนสนุกไม่เครียด

2.3 ครูต้องสอนวิธีคิดวิธีแสวงหาความรู้แก่ผู้เรียน

2.4 การนำความรู้ที่ได้คิดนั้นไปทดลองปฏิบัติจนเกิดความชำนาญ

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2544: 23-27) กล่าวถึงแนวทางการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความรู้คู่คุณธรรมเพื่อให้นักเรียนเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข ดังนี้

1. สิ่งแวดล้อม ได้แก่ ครู อาจารย์ พ่อแม่ ผู้ปกครอง สังคมโดยรวมจะต้องเป็นผู้มีคุณธรรมและจริยธรรม เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

2. กระบวนการเรียนการสอนต้องเน้นการปฏิบัติมากกว่าด้านวิชาการ เพื่อให้เกิดผลที่ชัดเจน ให้ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยตนเอง ไม่ควรสอนให้จำอย่างเดียว ใช้วิธีการเรียนรู้แบบวิเคราะห์ และสามารถนำไปใช้ประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม

3. จัดกิจกรรมเกี่ยวกับคุณธรรมอย่างสม่ำเสมอ และควรให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมคุณธรรม ให้ผู้เรียนสามารถนำสิ่งที่ศึกษาแล้วไปดำเนินชีวิตอย่างมีคุณภาพ ผู้สอนจะต้องติดตามและประเมินผลอย่างใกล้ชิด

4. ผู้สอนต้องเชื่อมความสัมพันธ์กับบ้าน วัด โรงเรียน เพื่อให้มีการฝึกอบรมคุณธรรมที่บ้าน วัด โรงเรียนอย่างสม่ำเสมอ นอกจากนั้นสถานศึกษาต้องจัดสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตจริง เน้นการปฏิบัติจริง ทำเป็นตัวอย่าง รู้จักยกย่องคนดีทั้งต่อหน้าและลับหลัง

5. บุคลากรทางการศึกษาจะต้องได้รับการพัฒนาคุณธรรมก่อน และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อปรับความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของศาสนาให้รู้จริง และนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน และเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับผู้เรียน

กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ (2545: 211-216) ได้กล่าวถึงแนวทางการจัดการเรียนรู้พระพุทธศาสนา ดังนี้

1. เสริมสร้างความศรัทธาต่อการเรียนวิชาพระพุทธศาสนามี 3 ประการ คือ

1.1 เชื่อมั่นว่าหลักพระพุทธศาสนาเป็นความจริง ความดีจริงและความงามที่แท้จริง พระธรรมคำสั่งสอนล้วนเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้

1.2 เชื่อมั่นว่าการปฏิบัติตนตามหลักของพระพุทธศาสนาย่อมเกิดผลที่มีคุณค่าที่แท้จริงแก่ชีวิต

1.3 เชื่อมั่นว่าการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นการเรียนสาระความรู้ที่มีเหตุผล สามารถใช้ปัญญาพิสูจน์ให้เห็นจริงได้

2. ครูมีบุคลิกภาพที่ดีทั้งทางกาย วาจา ใจ รวมทั้งสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูกับศิษย์ และระหว่างเพื่อนนักเรียนด้วยกัน

3. จัดกิจกรรมการเรียนการสอนด้วยวิธีการหลากหลาย เปิดโอกาสให้นักเรียนได้มีส่วนร่วม ครูใช้สื่อการสอนเป็นเครื่องมือที่นักเรียนได้สนทนา ถกเถียงข้อขัดแย้งกันอย่างมีเหตุผล และช่วยกันแก้ปัญหา

4. เสนอสื่อที่เร้าความสนใจและเชื่อมโยงให้เห็นว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีความสัมพันธ์กับชีวิตประจำวันและช่วยให้นักเรียนประสบความสำเร็จในชีวิตอย่างแท้จริง เช่น สื่อธรรมชาติ ชาวและเหตุการณ์ การจัดป้ายนิเทศ การใช้เพลง เกม นิทาน กรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง วิทยทัศน์ คอมพิวเตอร์ หรือจัดกิจกรรมให้นักเรียนตรวจสอบความรู้ ความคิดของตนเอง และได้ทราบผลทันทีอันจะช่วยเสริมแรงและจูงใจให้นักเรียนต้องการปรับปรุงตนหรือผลงานให้ดีขึ้น

5. จัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมกับระดับของนักเรียน วัย ความสนใจ บทเรียน วิธีการและกิจกรรมการเรียนการสอน

6. ครูควรใช้คำถามกระตุ้นให้ผู้เรียนใช้ความคิดระดับสูงโดยครูให้นักเรียนนำข้อมูลความรู้ไปใช้ในสถานการณ์ใหม่ พยายามเพิ่มศักยภาพการคิด การนำความรู้ไปใช้ และพัฒนาแนวใหม่อย่างต่อเนื่อง ประเมินความเหมาะสม เสนอสถานการณ์และต้องสนใจแก้ปัญหาหรือพัฒนาอย่างมีประสิทธิภาพ

7. คำถามหรือแบบฝึกเมื่อครูสอนพระพุทธศาสนาควรเป็นคำถามปลายเปิด เพื่อให้ นักเรียนคิดได้กว้างขวาง และหลากหลาย ไม่ควรเป็นเรื่องที่มีคำตอบถูกเพียงคำตอบเดียว

8. ส่งเสริมกรณีศึกษาให้สามารถค้นพบวิธีแก้ปัญหาด้วยตนเอง โดยใช้กระบวนการคิด โยนิโสมนสิการ

9. ฝึกการใช้กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณให้มากโดยศึกษามาจากสภาพแวดล้อม

ที่กว้างขวางด้วยบริบทที่มีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรม การศึกษาพระพุทธศาสนา ควรส่งเสริมให้นักเรียนเข้าใจถึงหัวใจพระพุทธศาสนา ควรส่งเสริมการเรียนรู้โดยใช้วัดเป็นแหล่งการเรียนรู้ซึ่งจะเป็นหนทางในการหล่อหลอมความเป็นไทย

10. ส่งเสริมให้นักเรียนมีอิสระในการเลือกเรื่องที่ต้องการศึกษาค้นคว้า เช่น เลือกศึกษาเรื่องจากชาดก และเรื่องน่ารู้ การให้โอกาสนักเรียนเลือกจะช่วยสร้างลักษณะนิสัย และเป็นคนมีความคิดสร้างสรรค์

11. จัดระยะเวลาเรียนให้พอเหมาะและมีความหลากหลายของวิธีการ ครูควรสร้างกิจกรรมที่ท้าทายความสามารถของเด็ก คัดคะเนเวลาอย่างเหมาะสม และเข้าใจหลักการของการบูรณาการเชื่อมโยงหัวข้อความรู้ไปสู่ความคิดรวบยอดที่เป็นองค์รวม

วลัย พานิช (2545: 68) ได้เสนอแนวคิดในการจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. ครูต้องเข้าใจและตระหนักถึงจุดประสงค์ปลายทาง คือ ให้นักเรียนมีพฤติกรรมที่เหมาะสมทั้งทางกาย วาจา และใจ ซึ่งแสดงถึงการให้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ถูกต้องเหมาะสม

2. ครูต้องเข้าใจลักษณะของนักเรียนเพื่อจะได้เป็นตัวกำหนดทิศทางการจัดประสบการณ์ต่างๆ มาเสริมให้เรียนรู้ได้ดีขึ้น

3. การพัฒนาการเรียนรู้ต้องใช้หลักการแห่งปัญญาและการปฏิบัติ และเปิดโอกาสให้นักเรียนแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง ทั้งนี้เนื้อหาหรือเรื่องที่สอนจะเป็นสื่อในการสร้างศรัทธา และพัฒนาปัญญา

4. จัดให้มีการประเมินผลการเรียนรู้ของนักเรียนและการสอนของครูเพื่อทบทวนการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาว่าเป็นไปอย่างมีระบบ

บัญชา อิงสกุล (2545: 72-79) ได้กล่าวถึงแนวทางการเสริมสร้างจริยธรรม ดังนี้

1. จัดกิจกรรมการเรียนการสอนในลักษณะกลุ่ม โดยยึดหลัก Creative Cooperation คือ การแลกเปลี่ยนความเข้าใจร่วมกัน และหาจุดต่างซึ่งกันและกันโดยเคารพจุดต่างนั้นๆ

2. ครอบครัวยุคใหม่ต้องให้ความสำคัญในการพัฒนาจริยธรรม และพัฒนาค่านิยม

3. การวางแผน และการออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้นักเรียนรับรู้คุณค่าของการปฏิบัติทางจริยธรรม เพื่อให้ทราบถึงเหตุในผลของการกระทำ นำมาใช้เป็นแนวทางในการควบคุมตนเอง และประสานสัมพันธ์กับผู้อื่นเพื่อเชื่อมโยงกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวันให้ได้อย่างต่อเนื่องและมั่นคงตลอดไป

สมนึก ปฏิพานนท์ (2545: 104-105) ได้กล่าวถึงหลักการสำคัญของสอนศีลธรรมหรือพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. สอนให้เข้าใจในเหตุผล โดยยกตัวอย่างให้เห็นผลดี ผลเสียที่จะเกิดขึ้นตามมาเพื่อประพฤติปฏิบัติ
2. สอนให้คิด เนื่องจากผู้เรียนแต่ละคนจะต้องเผชิญกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ซึ่งต้องรู้จักตัดสินใจเลือก ซึ่งต้องยึดหลักการคือ การประพฤติปฏิบัติสิ่งใดนั้นต้องไม่สร้างความเดือดร้อนหรือเบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น
3. สอนโดยการปฏิบัติให้ดูเป็นตัวอย่าง
4. สอนโดยแสดงผลแห่งการปฏิบัติให้เห็นจริง การประพฤติในสิ่งที่ถูกต้องดีงามย่อมมีผลให้มีความสุขความเจริญ เพื่อให้ผู้เรียนศรัทธา เชื่อมั่น ตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา ด้วยการยกตัวอย่างข่าว สิ่งดีพืชมพืชมานำเสนอ โดยจัดป้ายนิเทศหรือให้ผู้เรียนไปสัมภาษณ์บุคคล ตัวอย่าง หรือการเสริมแรงให้รางวัลเมื่อผู้เรียนทำถูกทำดี เพื่อเป็นการยืนยันว่าการปฏิบัติตามหลักศีลธรรมย่อมให้ผลดีแก่ผู้ประพฤติปฏิบัติ
5. สอนโดยให้ผู้เรียนได้ฝึกปฏิบัติจริง ความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมจะมีคุณค่าเมื่อได้ลงมือปฏิบัติ เช่น สอนให้กล้าคิด กล้าทำในสิ่งที่ดี และมีประโยชน์โดยวิธีการอภิปราย การฝึกปฏิบัติธรรม การทดลอง และพิสูจน์ด้วยตนเองในเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา เป็นประสบการณ์ตรง หากปฏิบัติได้จะเป็นผลดีต่อวิถีชีวิตของผู้เรียนต่อไป นอกจากนั้นผู้เรียนควรได้ร่วมพิธีกรรมทางศาสนาในโอกาสอันควร ตลอดจนการฝึกมารยาท การวางตนที่เหมาะสมจะเป็นที่นิยมยกย่องแก่ผู้ได้พบเห็น
6. สอนจากเนื้อห่าย้ายไปสู่เนื้อหายาก จากสิ่งใกล้ตัวไปสู่สิ่งไกลตัว จากรูปธรรมไปสู่นามธรรม และจากชีวิตไปสู่อุดมการณ์
7. สอนโดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล
8. การจัดสภาพแวดล้อมในสถานศึกษา ด้วยการจัดสภาพที่เอื้ออำนวยต่อการสอนศีลธรรมซึ่งจะสามารถโน้มน้าวจิตใจผู้เรียนต่อการปลูกฝังคุณธรรมได้ เช่น การจัดห้องฝึกปฏิบัติธรรม เป็นต้น
9. การจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตร เพื่อให้สามารถนำไปใช้ในชีวิตจริงได้ เช่น การปฏิบัติธรรมที่วัด การบวชเณรภาคฤดูร้อน การจัดให้มีชุมนุมพุทธศาสน์ ชุมนุมยุวพุทธ โครงการส่งเสริมจริยธรรมในโรงเรียน การประกวดคำขวัญ ป้ายนิเทศการ การไต่สวน การแข่งขันตอบปัญหาธรรมะ การร่วมประกอบพิธีกรรมทางศาสนากับชุมชนที่อยู่แวดล้อมโรงเรียน

จากแนวคิดของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาและนักการศึกษาที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า การจัดการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมและจริยธรรมจะต้องประกอบด้วย องค์ประกอบที่สำคัญ ได้แก่

1. การกำหนดวัตถุประสงค์
2. การจัดสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศ
3. การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนทั้งในห้องเรียนและเสริมหลักสูตร
4. สื่อการเรียนการสอน
5. การวัดและประเมินผล

องค์ประกอบที่สำคัญเหล่านี้จะต้องคำนึงถึง การสร้างศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา การจัดการเรียนการสอนโดยวิธีการที่หลากหลาย การส่งเสริมกระบวนการคิด การนำความรู้มา ใช้ในชีวิตประจำวัน การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน และชุมชน เพื่อให้การพัฒนาค่านิยมและจริยธรรมเป็นไปอย่างต่อเนื่องและมั่นคง

5. บทบาทของครูในการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม

พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต] (2519: 6-10) กล่าวถึงหน้าที่ของครู 2 ประการ คือ

1. เป็นลีปทายก คือ ผู้ให้หรือผู้ถ่ายทอดศิลปวิทยา เพื่อนำความรู้เหล่านั้นไปประกอบอาชีพ พึ่งตนเอง และทำประโยชน์แก่สังคม นอกจากนี้ยังหมายถึงครูที่เป็นผู้รักษาสืบต่อศิลปวิทยาซึ่งนับเป็นหน้าที่สำคัญในการสืบทอดมรดกของสังคมหรือมรดกทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติแก่คนรุ่นหลังต่อไป

2. เป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยชี้ช่องทางให้ศิษย์หรือผู้ที่รับการอบรมสั่งสอนนั้นเป็นคนที่มีรู้จักคิด รู้จักมองความหมายของสิ่งต่างๆ อย่างถูกต้อง รู้จักแสดงออกอย่างมีเหตุผลและมีความรับผิดชอบ และรู้จักดำเนินชีวิตที่ดีได้

นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต] (2533: 70) ได้กล่าวถึงความสามารถ 2 ประการของครูผู้สอนพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. เป็นผู้นำในการสอนแบบให้รู้จักคิดหรือคิดเป็น รู้จักสอนพระพุทธศาสนาตามหลักการของการเป็นกัลยาณมิตร ผู้ชักนำนักเรียนให้เกิดโยนิโสมนสิการ ด้วยการสอนจริยธรรมแบบนำเสนอข้อมูล ส่งเสริมการคิดพิจารณา และการที่จะนำไปใช้ได้ในชีวิตจริง

2. มีความสามารถในการสอนแบบบูรณาการ เป็นตัวอย่างแก่ครูที่สอนวิชาอื่นๆ เพื่อให้เป็นผู้นำทางที่บุกเบิกเข้าไปในการสอนพระพุทธศาสนาแบบบูรณาการ

พระธรรมโกศาจารย์ [พุทธทาสภิกขุ] (2527: 1-21) กล่าวถึงบทบาทครูกับความอยู่รอดของสังคม ดังนี้

1. ครูเป็นผู้นำทางวิญญาณมีหน้าที่ยกฐานะทางจิตใจของมนุษย์ให้สูงขึ้น ครูมีหน้าที่สอนให้รู้จักชีวิตในด้านของตนและผู้อื่น

2. ครูต้องสอนให้ทุกคนทำหน้าที่อย่างถูกต้อง กล่าวคือ ครูต้องสอนทั้งวิชาควบคู่ไปกับการสอนเรื่องการปฏิบัติตามหลักวิชา ดังคำกล่าวที่ว่า "สอนให้เดิน เตือนให้เดิน ให้ถูกทางเสียตั้งแต่ยังเป็นเด็ก"

3. ครูคือผู้สร้างโลก กล่าวคือ ครูให้การศึกษายังไร คนในโลกก็เป็นอย่างนั้น

4. ความอยู่รอดของสังคม หมายถึง การอยู่รอดของแต่ละคนก็ประกอบขึ้นเป็นสังคม การทำหน้าที่ทางกายและจิตใจของตนอย่างไม่บกพร่องจะทำให้สังคมทั้งโลกสงบสุข

สุมน อมรวิวัฒน์ (2527: 36-37) กล่าวถึงบทบาทครูในการสอนจริยศึกษาและคุณธรรม ดังนี้

1. บทบาทในฐานะที่เป็นผู้จัดสภาพแวดล้อม และสถานการณ์เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้จากประสบการณ์ และฝึกการปรับตัว

2. บทบาทในฐานะเป็นผู้ให้ข่าวสาร ความรู้ และข้อเท็จจริงด้านจริยธรรมและวัฒนธรรมแก่เด็ก

3. บทบาทในฐานะที่เป็นแบบอย่างที่ดีให้เด็กได้เลียนแบบ

4. บทบาทในฐานะเป็นผู้ป้องกันความเลื่อม และเป็นผู้ส่งเสริมให้เด็กพัฒนาพฤติกรรมไปในทางที่ดี

วลัย พานิช (ม.ป.ป.: 9-10) กล่าวถึงบทบาทของครูสังคมศึกษาต่อการพัฒนาค่านิยม ดังนี้

1. ต้องยอมรับสิ่งที่นักเรียนพูดหรืออภิปรายไม่ว่าจะเป็นเช่นไร

2. ไม่ควรบังคับนักเรียนถ้านักเรียนยังไม่สามารถหาคำตอบได้ในขณะนั้น

3. ครูอาจช่วยแนะโดยกล่าวทบทวนสิ่งที่นักเรียนพูดถึง เพื่อให้เขาได้รวบรวมความคิดได้

4. ครูอาจบอกนักเรียนโดยตรงให้เข้าใจว่าครูต้องการความคิดเห็นของนักเรียน

5. ครูไม่ควรแสดงความคิดเห็นอย่างใดที่มีอิทธิพลต่อนักเรียน

6. ครูพยายามให้นักเรียนมองหา แง่คิดในหลายๆ ประเด็น

7. ครูไม่ควรแสดงการสนับสนุนหรือคัดค้านความคิดของนักเรียน แต่พยายามให้นักเรียนคนอื่น ๆ แสดงความคิดเห็นตอบโต้เอง

นิรมล สวัสดิบุตร (2530: 25-33) กล่าวถึงบทบาทของครูในการพัฒนาค่านิยมไว้ 2 ประการ คือ

1. บทบาทในการแสดงให้เห็นนักเรียนเห็นว่าครูปฏิบัติตามค่านิยมนั้น
2. บทบาทในการจัดสภาพแวดล้อมหรือกิจกรรมต่างๆ ของนักเรียนให้สอดคล้องกับค่านิยมที่ประสงค์จะให้เกิดขึ้นในตัวนักเรียน

พิชัย ไชยสงคราม (2542: 21) กล่าวถึงบทบาทของครูในฐานะที่เป็นทิศเบื้องขวาของศิษย์ตามหลักธรรมเรื่อง "ทิศ 6" ไว้ 5 ประการ คือ

1. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
2. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
3. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
4. ส่งเสริมยกย่องความดีงามความสามารถให้ปรากฏ
5. สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ คือ สอนฝึกให้สามารถใช้วิชาเลี้ยงชีพและรู้จักดำรงรักษาตนในอันที่จะดำเนินชีวิตต่อไปด้วยดี

กองบรรณานุกรมวารสารสวนปฏิบัติ (2542: 21) กล่าวถึง บทบาทครูตามนัยแห่งพุทธธรรม ดังนี้

1. บทบาทในการเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ทำหน้าที่คอยชี้แนะแนวทางเพื่อให้ผู้เรียนเข้าสู่อรรถหรือจุดมุ่งหมายในการเรียนรู้นั้น โดยครูจะต้องรู้ชัดในเนื้อหาหรือวัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่ให้เกิดทำต้องสัมพันธ์กับศิษย์อย่างเอื้ออาทร ก่อให้เกิดฉันทะหรือความพึงพอใจในการเรียนรู้
2. ครูต้องเป็นผู้ที่เรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ต้องเข้าใจกระบวนการเรียนรู้และต้องลงมือปฏิบัติจริงจึงจะสามารถพัฒนาการเรียนรู้ได้ และต้องรู้จักนักเรียนแต่ละคนในทุกด้านทั้งบุคลิกลักษณะอุปนิสัย ความถนัด ความสนใจ ต้องมุ่งจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อพัฒนาผู้เรียน
3. ครูจะต้องทำตนเป็นต้นแบบที่ดีแก่ศิษย์

กรมวิชาการ (2545: 247) กล่าวถึงบทบาทครูในการจัดการเรียนรู้สาระพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. ครูมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นผู้ออกแบบการจัดการเรียนรู้ เพื่อเลือกอำนวยความสะดวกให้ผู้เรียนเป็นผู้แสวงหาความรู้และพัฒนาตนเอง
2. ครูมีบทบาทในการจัดบรรยากาศและสถานการณ์ที่ครูจัดให้ผู้เรียนได้คิดเอง ปฏิบัติเอง และนำไปสู่การสร้างความรู้ด้วยตนเองอย่างพึงพอใจ

3. ครูควรรู้จักผู้เรียนเป็นรายบุคคลหรือรายกลุ่ม ซึ่งจะช่วยให้ครูมีข้อมูลที่สำคัญในการออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่เหมาะสม สนองตอบความต้องการ ความถนัด ความสนใจ และวิธีการหรือลีลาการเรียนรู้ของผู้เรียนแต่ละคน

4. บทบาทในการเป็นแบบอย่างที่ดีในทุกด้าน

สรุปได้ว่า ครูมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม โดยเฉพาะบทบาทในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เห็นคุณค่า และนำความรู้ความเข้าใจทางพระพุทธศาสนามาประพฤติปฏิบัติ บทบาทในการเป็นแบบอย่างที่ดี และบทบาทในการจัดสภาพแวดล้อมและบรรยากาศให้เอื้อต่อการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรม

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

6.1 งานวิจัยภายในประเทศ

บุปผา นวลละออ (2526: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่อง ความคิดเห็นเกี่ยวกับบทบาทของครูสังคมศึกษาในการพัฒนาจริยธรรม ผลการวิจัยพบว่า บทบาทของครูสังคมศึกษาในการสอนในห้องเรียนคือ การสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมจริยธรรม โดยสอนในวิชาจริยธรรมโดยตรงและสอนสอดแทรกกับวิชาอื่นในกลุ่มวิชาสังคมศึกษาที่มีความสัมพันธ์กับจริยธรรม การตั้งวัตถุประสงค์ของการสอนจริยธรรมเน้นที่การนำความรู้ไปปฏิบัติได้ และการพัฒนาทัศนคติที่พึงประสงค์ การจัดลำดับเนื้อหาที่ต้องสอนให้สอดคล้องกับหลักสูตรและสัมพันธ์กับเหตุการณ์ปัจจุบัน การใช้วิธีการสอนแบบสืบสวนสอบสวน การใช้ข่าวสารจากหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์มาประกอบการสอนจริยธรรม การวัดผลการพัฒนาจริยธรรมของนักเรียนโดยเน้นความสามารถนำไปปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน การวัดและประเมินผลด้วยวิธีการทดสอบแบบปรนัย การเข้าร่วมกิจกรรม และการสังเกตพฤติกรรมทั่วไปของนักเรียน บทบาทของครูสังคมศึกษาในการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรคือ การวางแผนและดำเนินการจัดกิจกรรมร่วมกับนักเรียน การให้โอกาสนักเรียนเข้าร่วมกิจกรรมด้วยความสมัครใจ การจัดกิจกรรมเกี่ยวกับชุมนุมสังคมศึกษา ชุมนุมพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย การจัดป้ายนิเทศ นิทรรศการแสดงผลกิจกรรมทางศาสนาต่างๆ หรือวันสำคัญทางศาสนา และการจัดประกวดความสะอาดของห้องเรียน การประเมินผลกิจกรรมโดยเน้นความสำคัญของการนำไปปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน ทัศนคติ ความเชื่อและศรัทธา การใช้แบบทดสอบวัดผลกิจกรรมเมื่อจบภาคเรียน การมีส่วนร่วมในการให้ความช่วยเหลือและการแก้ไขปัญหาส่วนตัวของนักเรียน การแก้ปัญหาล้วนตัวของนักเรียนเป็น

รายบุคคลโดยวิธีเชิญผู้ปกครองมาพบ การลงโทษนักเรียนที่ก่อปัญหาด้วยวิธีว่ากล่าวตักเตือน เป็นการส่วนตัวและติดต่อให้ผู้ปกครองรับทราบ การชมเชยนักเรียนที่ทำความดีต่อเพื่อนนักเรียน ในชั้นเรียนหรือหน้าแถว

สุนิตตา สติชัยวรกุล (2528: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่องความคิดเห็นของครูสังกัดมศึกษาและผู้บริหารโรงเรียนเกี่ยวกับการพัฒนาค่านิยมในโรงเรียนมัธยมศึกษา ผลการวิจัยพบว่า จุดประสงค์ การเรียนการสอนควรเน้นเรื่องความรู้ความเข้าใจ การมีเหตุผลรู้จักคิด การวิเคราะห์ค่านิยมแต่ ละประการ การสำรวจและตัดสินใจเลือกค่านิยมและเห็นคุณค่า จัดกิจกรรมการเรียนการสอน ด้วยวิธีการต่างๆ ครูเป็นผู้นำความรู้เกี่ยวกับค่านิยมที่พึงประสงค์มาถ่ายทอดให้นักเรียนรับไป ปฏิบัติตาม จัดสิ่งแวดล้อมและสภาวะภายในโรงเรียนให้เอื้อต่อการพัฒนาค่านิยม ให้ศึกษาจาก แหล่งวิชาการในชุมชนและสื่อมวลชน การวัดและประเมินผลควรทดสอบความรู้เกี่ยวกับค่านิยม แบบอัตนัยและปรนัยเป็นครั้งคราว บันทึกพัฒนาการค่านิยมของนักเรียนเป็นรายบุคคล บันทึก การปรับตนด้านค่านิยมของนักเรียน เช่น ความสม่ำเสมอในการปฏิบัติ ความสามารถในการ ประเมินค่า ความสามารถในการวิเคราะห์ วิจารณ์ การใช้เหตุผล

กนกพร โพธิผละ (2529: 90-92) วิจัยเรื่อง ความคิดเห็นของครูสังกัดมศึกษาเกี่ยวกับการ เรียนการสอนสังกัดมศึกษาเพื่อพัฒนาจริยธรรมของนักเรียนระดับมัธยมศึกษา ผลการวิจัย พบว่า ควรกำหนดวัตถุประสงค์เกี่ยวกับการให้ความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาจริยธรรม การนำ ความรู้ไปปฏิบัติจริงและพัฒนาทัศนคติที่พึงประสงค์ จัดกิจกรรมการสอนโดยฝึกให้นักเรียนนำไป ปฏิบัติจริง ฝึกให้รู้จักสรุปแนวความคิดรวบยอดของเนื้อหาทางจริยธรรม และนำเอาไปใช้กับ ประสพการณ์ใหม่ๆ ในชีวิตประจำวัน สอนโดยเน้นเรื่องจริยธรรมไปในทางบวกและทางลบ สอน ด้วยการเรียนรู้จากสิ่งแวดล้อม อุปกรณ์การสอนประเภทข่าวจากหนังสือพิมพ์ วิทยู โทรทัศน์ ประเมินผลการเรียนการสอนโดยเน้นการให้คะแนนจากกิจกรรมที่นักเรียนปฏิบัติ การใช้วิธีการ โดยการสังเกตและติดตามอย่างต่อเนื่องและประเมินผลพฤติกรรมของนักเรียนเป็นรายบุคคล

อ้อมเดือน สดมณี และนงเล็ก สุขถิ่นไทย (2529: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่องบทบาทของครู ประถมศึกษาในการถ่ายทอดค่านิยมทางศาสนา ผลการวิจัยพบว่า ครูประถมศึกษาส่วนใหญ่ให้ ความสำคัญกับหน้าที่สอนให้ความรู้เป็นอันดับหนึ่ง อันดับสองคือ การดูแลอบรมมารยาทความ ประพฤติและปลูกฝังศีลธรรมอันดี อันดับสามคือ เป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่นักเรียน

อรุณศรี เหลืองไทยงาม (2533: บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่อง การส่งเสริมจริยศึกษาในโรงเรียน ประถมศึกษาสังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดนนทบุรี กลุ่มตัวอย่างเป็นผู้บริหารโรงเรียน 75 คน ครูผู้สอน 398 คน ของโรงเรียนประถมศึกษา จังหวัดนนทบุรี ผลการวิจัยพบว่า ด้านการ กำหนดนโยบาย มีการส่งเสริมการปฏิบัติระดับมาก เรียงตามลำดับได้แก่ การให้ครูเฝ้าประจำ กล่าวอบรมความประพฤติก่อนเข้าเรียน การให้ครูกวาดชั้นนักเรียนทั้งด้านความรู้ ความประพฤติ และการให้ครูประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน ด้านการจัดสภาพแวดล้อม เรียงลำดับจาก มากไปน้อยได้แก่ การจัดนิทรรศการแสดงความสำคัญในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา การจัด ให้มีพระพุทธรูป ภาพพุทธประวัติไว้ในห้องเรียนและการให้ครูประจำชั้นทุกชั้นสนับสนุนนักเรียนที่ มีความประพฤติให้เป็นหัวหน้าเป็นผู้นำ ด้านการนิเทศการเรียนการสอน มีการปฏิบัติมาก เรียง ตามลำดับจากมากไปน้อย ได้แก่ การเสนอแนะให้ครูอบรมความประพฤตินักเรียนพร้อมไปกับการสอน การเสนอแนะให้ครูเอาใจใส่สังเกตนักเรียนทั้งการแต่งกาย คำพูด มารยาท ทุกครั้งที่ เข้าสอน และเน้นให้ครูยกย่องชมเชยนักเรียนทันทีที่เห็นว่านักเรียนประพฤติดี ด้านการจัด กิจกรรมนักเรียน มีการปฏิบัติมาก เรียงตามลำดับจากมากไปน้อยได้แก่ การส่งเสริมโครงการยก ย่องนักเรียนที่มีความประพฤติดี การเชิญผู้ปกครองเข้าร่วมกิจกรรมวันแม่เพื่อส่งเสริมการแสดง ความรักของครอบครัว และการจัดประกวดคำขวัญ บทกลอน เรียงความที่เกี่ยวกับวันสำคัญ เช่น วันวิสาขบูชา

ทิพากร ศิริพันธ์ (2540: บทคัดย่อ) วิจัยเรื่อง การศึกษาแนวโน้มของหลักสูตร พระพุทธศาสนาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นในทศวรรษหน้า ผลการวิจัยพบว่า หลักสูตร พระพุทธศาสนาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นจะเป็นหลักสูตรที่มีความสำคัญ โดยเน้นการนำ หลักธรรมไปใช้การดำเนินชีวิตประจำวัน เน้นการสอนให้สัมพันธ์กับวิชาอื่นๆ ส่วนกลางเป็นผู้ จัดให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เหมือนกับทั่วประเทศ แต่เปิดโอกาสให้ท้องถิ่นสามารถปรับหลักสูตรให้ เหมาะสมกับปัญหาและความต้องการของท้องถิ่นได้ และเน้นการปฏิบัติมากกว่าเนื้อหา โดยมี จุดประสงค์เพื่อให้ผู้เรียนรู้จักคิด รู้จักทำ และสามารถนำหลักธรรมมาแก้ปัญหาชีวิตได้ ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมให้ดีขึ้น มีความรู้ ความเข้าใจ มีเจตคติที่ดี เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีปฏิบัติ หน้าที่ได้อย่างถูกต้อง สามารถนำหลักธรรมเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อ สังคมและประเทศชาติ โครงสร้างหลักสูตรจะเป็นวิชาเลือกเสรี และมีอัตราเวลาเรียนเท่าเดิม ใน การคัดเลือกเนื้อหาจะพิจารณาเนื้อหาสาระที่มีความถูกต้อง เป็นเนื้อหาที่เน้นหลักธรรม ผู้เรียน สามารถเชื่อมโยงไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ มีความทันสมัย เหมาะกับสภาพสังคม สิ่งแวดล้อม และเหตุการณ์ปัจจุบัน ขอบข่ายเนื้อหายังคงเดิม เพียงแต่ปรับเปลี่ยนบางเนื้อหาให้ผู้เรียนมี ทักษะในการคิด การคิดวิเคราะห์ การคิดอย่างไตร่ตรอง และการแก้ปัญหามากขึ้น เน้นผู้เรียน

เป็นศูนย์กลาง ใช้วิธีการสอนที่หลากหลาย ผสมผสานกันให้เหมาะกับจุดประสงค์ เนื้อหา และวัยของผู้เรียน ครูจะเป็นตัวอย่างที่ดี เป็นผู้นำในเรื่องของคุณธรรม จริยธรรม และมีการใช้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียนในการจัดการเรียนการสอนมากขึ้น มีการใช้สื่อที่เป็นทรัพยากรในท้องถิ่นมากขึ้น นอกจากนี้หนังสือแบบเรียนจะมีเนื้อหาที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา และมีกิจกรรมที่ส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ การวัดและประเมินผลมีจุดประสงค์เพื่อพัฒนาพฤติกรรมของนักเรียน วัดความสามารถในการนำไปใช้ได้ถูกต้องเหมาะสมโดยใช้วิธีการและเครื่องมือที่หลากหลาย เพื่อให้เหมาะสมกับพฤติกรรมที่ต้องการวัดและประเมิน เกณฑ์ที่ใช้ในการประเมินจะให้ทั้งสองแบบ คือ แบบอิงเกณฑ์และแบบอิงกลุ่ม

สรุปงานวิจัยภายในประเทศเกี่ยวกับการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรมพบว่า ครูมีบทบาทในการจัดการเรียนรู้และประสบการณ์ ตลอดจนปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีให้ผู้เรียนพัฒนา ค่านิยมและจริยธรรม สำหรับในด้านการเรียนการสอนนั้นวัตถุประสงค์การสอนควรเน้นด้าน ความรู้ความเข้าใจ การมีเหตุผลรู้จักคิดวิเคราะห์ การนำความรู้ไปใช้ในการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เนื้อหาสาระควรเน้นให้ผู้เรียนสามารถเชื่อมโยงไปใช้ในชีวิตประจำวัน จัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้นักเรียนนำไปปฏิบัติจริงด้วยวิธีการที่หลากหลาย สอนด้วยการเรียนรู้จากสิ่งแวดล้อม ข่าว และทรัพยากรในท้องถิ่น การวัดและประเมินผลควรเน้นความสำคัญของการนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันโดยใช้วิธีการและเครื่องมือที่หลากหลาย

6.2 งานวิจัยต่างประเทศ

ดักกลาส อาเธอร์ วิซมัม (Douglas Arthur Wixom, 1983: 2257-A) ศึกษาวิจัยเรื่อง The teaching of Value in College Classroom: Faculty and Student Perceptions at Three Contrasting Institutions. ซึ่งเป็นการศึกษาเปรียบเทียบการรับรู้ของอาจารย์และนักศึกษาในวิทยาลัย 3 แห่ง เกี่ยวกับการสอนค่านิยมในห้องเรียน โดยสอบถามกับกลุ่มตัวอย่างจำนวน 161 คน ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการสอนค่านิยม 4 รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบที่ 1 เป็นการสอนข้อเท็จจริงแต่ไม่มีการอภิปรายหรือส่งเสริมเรื่องค่านิยม รูปแบบที่ 2 เป็นการสอนข้อเท็จจริงและมีการอภิปรายเกี่ยวกับค่านิยมแต่ครูไม่ได้สอดแทรกค่านิยมของตนเอง รูปแบบที่ 3 เป็นการสอนทั้งข้อเท็จจริงและมีการอภิปรายเกี่ยวกับค่านิยมโดยครูจะเป็นผู้ชี้แนะความคิด แต่หลีกเลี่ยงการให้รางวัลหรือการลงโทษผู้ที่เห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย รูปแบบที่ 4 เป็นการสอนข้อเท็จจริงและมีการอภิปรายเกี่ยวกับค่านิยมโดยครูมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น และให้รางวัลแก่นักศึกษาที่เห็นด้วยและลงโทษนักศึกษาที่ไม่เห็นด้วย ซึ่งนักศึกษาและอาจารย์มีความ

คิดเห็นสอดคล้องกันกับรูปแบบการสอนเพื่อพัฒนาค่านิยมรูปแบบที่ 3 คือ การสอนข้อเท็จจริง และมีการอภิปรายเกี่ยวกับค่านิยมโดยครูเป็นผู้ชี้แนะความคิด แต่หลีกเลี่ยงการให้รางวัลหรือลงโทษผู้ที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วย

ไอริส บอเมอร์ วิทนีย์ (Iris Bomer Whitney, 1986: 48-11A) ศึกษาเรื่อง The Status of Values Education in The Middle and Junior High Schools of Tennessee. มีวัตถุประสงค์การวิจัยเพื่อศึกษาสภาพการสอนค่านิยมในโรงเรียนมัธยมศึกษาในมลรัฐเทนเนสซี กลุ่มตัวอย่างในการวิจัยคือ ครูสังคมศึกษาจำนวน 309 คน จากโรงเรียนมัธยมศึกษา 75 แห่ง โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือในการวิจัย ผลการวิจัยพบว่า ครูตระหนักถึงความสำคัญของการสอนค่านิยมอีกทั้งเห็นว่าโรงเรียนมีบทบาทสำคัญต่อการสอนค่านิยมและจริยธรรมของนักเรียน ครูส่วนใหญ่เห็นว่าการสอนไม่ควรเป็นหน้าที่เฉพาะของครอบครัวและวัดเพียงฝ่ายเดียว และรู้สึกว่าการสอนค่านิยมของนักเรียนคาดหวังให้โรงเรียนสอนค่านิยมแก่นักเรียน แต่ครูไม่มั่นใจว่านักเรียนต้องการให้ครูสอนค่านิยมหรือไม่ และระบุว่าโรงเรียนยังขาดการกำหนดเป้าหมายที่ชัดเจนเกี่ยวกับการจัดโปรแกรมการสอนค่านิยม ครูส่วนใหญ่มีความมั่นใจว่าสามารถสอนค่านิยมได้ ครูจำนวนหนึ่งระบุว่าได้จัดเวลาสอนค่านิยมสอดแทรกในการเรียนการสอนตามปกติ วิธีการสอนค่านิยมที่ครูนำมาใช้มากที่สุดคือการอภิปราย ค่านิยมสำคัญ 3 ประการ ที่ครูเห็นว่ามี ความสำคัญมากที่สุดและนำมาสอนได้แก่ ความซื่อสัตย์ ความเคารพนับถือผู้อื่น และความรับผิดชอบ

แมรี มากาเรต วิลเลียม (Mary Margaret Williams, 1992: 52-10A) ศึกษาเรื่อง How a Value is Treated in Middle Schools: The Early Adolescents' Perspective. ซึ่งมุ่งศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อเรียนรู้อ่านค่านิยมทางจริยธรรมของนักเรียนในวัยรุ่นตอนต้นของโรงเรียนทั้งในเมือง นอกเมือง และเอกชน เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสังเกตและสัมภาษณ์จากนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 ครูผู้สอน ผู้ปกครอง และผู้บริหารโรงเรียน ผลการวิจัยพบว่า ไม่พบความแตกต่างระหว่างโรงเรียนทั้งในเมือง นอกเมือง และเอกชน แต่พบความแตกต่างในโรงเรียนแต่ละห้องเรียน โดยนักเรียนที่ได้รับแบบอย่างที่ดี การเรียนการสอนแบบนักเรียนเป็นศูนย์กลาง และการจัดบรรยากาศที่ดีจะทำให้การยอมรับ ความเคารพ และความเชื่อมั่นระหว่างนักเรียนต่อครูผู้สอนพัฒนาขึ้นมากกว่านักเรียนที่ได้รับการสอนแบบปกติ นอกจากนี้นักการศึกษาต้องให้ความสำคัญกับบทบาทของครูในการสร้างสรรค์และจัดบรรยากาศทางจริยธรรมในห้องเรียนให้เป็นไปในทางบวกมากกว่าความพยายามที่จะนำการศึกษาค่านิยมทางจริยธรรมเข้าไปในหลักสูตร

สรุปงานวิจัยภายในต่างประเทศเกี่ยวกับการพัฒนาค่านิยมและจริยธรรมพบว่า ครูควรปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดี จัดสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศให้นักเรียนเกิดปฏิบัติสัมพันธ์อันดีระหว่างครูกับนักเรียน จัดกิจกรรมการเรียนการสอนแบบนักเรียนเป็นศูนย์กลางโดยเฉพาะการอภิปราย